

GJSER

Global Journal of Social & Economic Research

Global Journal of Social and Economic Research (GJSER)

Volume: 1 | Issue: 1 | 2026

ISSN: 3108-6950

Global Journal of Social and Economic Research (GJSER)

Open Access | Peer-Reviewed

Editor in Chief

Dr. Mohammad Tawfiq Noorzai

PhD in Economics, Sakarya University, Sakarya, Türkiye
Department of Economics, Faculty of Economics, Kabul University, Kabul 1015, Afghanistan

Associate Editor

Asst. Prof. Dr. Azizullah Faizi

PhD in Economics, Sakarya University, Sakarya, Türkiye
Department of Finance and Banking Affairs, Faculty of Economics,
Ghazni University, Ghazni 10333, Afghanistan
azizullah.faizi@gmail.com

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aziz Kutlar

Department of Economics, Faculty of Political Sciences
Sakarya University, Esentepe Campus, Sakarya 54050, Türkiye
akutlar@sakarya.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Zeki Ak

Department of Economics, Faculty of Political Sciences
Sakarya University, Esentepe Campus, Sakarya 54050, Türkiye
mak@sakarya.edu.tr

Asst. Prof. Dr. Shabeer Khan

College of Business
Al Yamamah University, Riyadh, Saudi Arabia
sh_khan@yu.edu.sa

Asst. Prof. Dr. Mustafa Çalışkan

Department of Economics, Faculty of Political Sciences
Sakarya University, Esentepe Campus, Sakarya 54050, Türkiye
mcaliskan@sakarya.edu.tr

Asst. Prof. Dr. Nazar Mohammad Ghor

PhD in Cultural Anthropology, Kabul University, Kabul, Afghanistan

Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences,

Kabul University, Kabul 1015, Afghanistan

tofannazar@yahoo.com

Open Access | Peer-Reviewed

Contents

Research Articles

1. Natural Resources, Renewable Energy, and Environmental Sustainability in Central Asian Economies
Azizullah Faizi and Waheedullah Amin
1-21
2. A Theoretical Analysis of Corruption and Its Impact on Economic Performance
Mohammad Tawfiq Noorzai
22-36
3. Anthropological Analysis of Social, Ethnic, and Religious Structures in Afghanistan
Nazar Mohammad Ghor
37-50
4. An Examination of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani's Life and Influence in Ottoman Society
Ziauddin Jamal
51-65
5. A Critical Analysis of Articles Written on Turkish Education in Afghanistan
Shejauddin Tashmurad
66-78

RESEARCH ARTICLE

Natural Resources, Renewable Energy, and Environmental Sustainability in Central Asian Economies

Azizullah Faizi^{1✉}, and Waheedullah Amin¹

¹ Department of Finance and Banking Affairs, Faculty of Economics, Ghazni University, Ghazni, Afghanistan

✉ Corresponding author: azizullah.faizi@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9675-6608>

ARTICLE INFO

Received date: 25/12/2025

Revised date: 04/01/2026

Accepted date: 06/01/2026

Published Online: 12/01/2026

Citation: Faizi, A., & Amin, W. (2026). Natural Resources, Renewable Energy, and Environmental Sustainability in Central Asian Economies. *Journal of Social and Economic Research*, 1(1), 1–21. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18225745>

Abstract

This study examines the asymmetric effects of natural resource, renewable energy, economic growth, and technology on environmental sustainability in Central Asian (CA) economies. Using panel data for Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, environmental sustainability is measured through ecological footprint (EF) and CO₂ emissions. To capture heterogeneity across different levels of environmental pressure, the study employs the Method of Moments Quantile Regression (MMQR), which allows parameter estimates to vary across the conditional distribution of the dependent variables. The empirical results reveal that natural resource rents significantly exacerbate both EF and CO₂ emissions across all quantiles, with stronger effects observed at higher levels of ecological pressure for EF and at lower quantiles for CO₂ emissions. In contrast, renewable energy consumption contributes to environmental improvement by reducing EF across most quantiles and lowering CO₂ emissions particularly at higher emission levels. Economic growth is found to intensify environmental degradation throughout the distribution, indicating that current growth patterns in CA remain environmentally unsustainable. Technology consistently mitigates environmental pressure across all quantiles, with its impact strengthening as EF and emissions increase. These results underscore the importance of transitioning from resource-dependent growth toward renewable energy deployment and improved resource governance to achieve long-term environmental sustainability in CA economies. The study provides novel quantile-based evidence that supports differentiated and context-specific environmental policies in resource-rich emerging regions.

Keywords: Natural resources; Ecological footprint; Environmental sustainability; Renewable energy; Central Asia; MMQR.

1. Introduction

Environmental sustainability has emerged as one of the most pressing global challenges of the twenty-first century, driven largely by intensified economic activities, rising energy demand, and excessive exploitation of natural resources (Agrawal et al., 2023). While natural resources (NR) constitute a critical foundation for economic growth, particularly in developing and transition economies, their extraction and utilization often impose substantial environmental costs (Dao et al., 2025; Faizi et al., 2025). This trade-off between economic gains from resource exploitation and environmental degradation has reignited scholarly interest in the environmental dimension of the resource curse hypothesis, especially in resource-rich regions where institutional and technological capacities remain relatively weak (Faizi et al., 2024; Hassanein et al., 2025; Ni et al., 2022).

Traditionally, the literature examining the environmental consequences of natural resource abundance has relied predominantly on CO₂ emissions (CO₂) as the primary indicator of environmental degradation (Huang & Ren, 2024). However, CO₂ capture only a limited aspect of environmental pressure and fail to reflect broader ecological stress arising from land use change, energy consumption patterns, and resource overexploitation (Li et al., 2023). In response to this limitation, recent studies have increasingly adopted the ecological footprint (EF) as a more comprehensive measure of environmental sustainability (Faizi et al., 2024; Jahanger et al., 2023; Khan et al., 2021; Zhu et al., 2024). The EF accounts for biologically productive land and water areas required to support human consumption and absorb waste, thereby offering a multidimensional perspective on environmental pressure (Pata, 2021). At the same time, the global shift toward renewable energy has been widely recognized as a key pathway for mitigating environmental degradation and achieving sustainable development. Renewable energy consumption (REC) which includes sources such as solar, hydropower, biofuels, and wind energy, reduces reliance on fossil fuels, lowers greenhouse gas emissions, and improves ecological efficiency (Faizi et al., 2025; Zhang et al., 2024). While the environmental benefits of REC are well documented in the literature, some studies suggest that REC may under certain conditions, contribute to environmental degradation rather than mitigation (Alola et al., 2019; Altıntaş et al., 2024). Nonetheless, the effectiveness of renewable energy in offsetting the environmental consequences of NR dependence remains uncertain, particularly in economies where extractive industries dominate energy structures and export revenues. This uncertainty is especially relevant for Central Asian economies, where abundant natural resources coexist with growing environmental challenges.

Central Asia (CA), comprising Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan, represents a unique and underexplored context for analyzing the interaction between NR, REC, and

environmental sustainability. Following the dissolution of the Soviet Union, these countries embarked on economic transition processes characterized by increasing integration into global markets and intensified exploitation of oil, gas, and mineral resources. Natural resource rents constitute a significant share GDP in several CA countries, particularly Turkmenistan, Kazakhstan, and Uzbekistan, making resource extraction a central pillar of fiscal revenues and economic growth. As illustrated in Figure 1(a), Turkmenistan exhibits the highest level of NR rents over time, followed by Kazakhstan and Uzbekistan. Figure 1(b) further shows that the average share of NR rents during 1992–2021 amounts to 34.3% for Turkmenistan, 18.2% for Kazakhstan, and 14.3% for Uzbekistan. However, this heavy reliance on NR has been accompanied by significant environmental degradation, including air pollution, land degradation, water scarcity, and ecological crises. As depicted in Figure 2(a), Kazakhstan and Turkmenistan record the highest levels of ecological footprint in the region, and these countries also exhibit relatively higher CO₂ emissions (Figure 2(b)). Despite the region's vulnerability, empirical evidence on environmental sustainability in CA remains limited and fragmented. Existing studies often focus on individual countries, rely on conventional linear econometric techniques, or employ narrow environmental indicators that fail to capture the multidimensional nature of environmental degradation. Moreover, the assumption of homogeneous environmental effects across countries and over time may be overly restrictive in the CA context, where countries differ markedly in terms of resource endowments, energy structures, and stages of economic development. Ignoring such heterogeneity may lead to biased or incomplete conclusions regarding the environmental impacts of NR and REC. Another important gap in the literature concerns the potential nonlinear and distributional effects of key determinants of environmental sustainability. The environmental impact of NR rents may differ across levels of environmental pressure; for instance, resource extraction may exert limited ecological stress in low-footprint contexts but become highly destructive when ecological capacity is already strained. Similarly, the environmental benefits of REC may be more pronounced at higher levels of environmental degradation, where clean energy substitution plays a critical role. Conventional mean-based estimators, such as fixed effects or generalized method of moments (GMM), are unable to capture such heterogeneous effects across the conditional distribution of environmental indicators.

To address these gaps, this study employs the Method of Moments Quantile Regression (MMQR) proposed by Machado and Silva (2019), which allows slope coefficients to vary across different quantiles of the ecological footprint distribution while controlling unobserved individual effects. The MMQR framework is particularly suitable for panel data settings with cross-country heterogeneity and provides a more nuanced understanding of how natural resources and renewable energy influence environmental

sustainability at different levels of environmental pressure. By moving beyond average effects, this approach enables the identification of distribution-dependent relationships that are highly relevant for policy design. Against this background, the objective of this study is to empirically examine the impacts of NR rents and REC on environmental sustainability in CA economies over the period 1992–2021, using ecological footprint as a comprehensive environmental indicator. In addition to NR rents and REC, the analysis controls for key macroeconomic and structural factors, including economic growth, and technology, which are widely recognized as important drivers of environmental outcomes. By focusing on CA, the study provides region-specific insights into the environmental implications of resource dependence and energy transition in post-socialist, resource-rich economies. To achieve these objectives, the study addresses the following research questions:

1. How do natural resource rents affect the ecological footprint in Central Asian countries?
2. Can renewable energy mitigate environmental degradation?
3. Do these effects vary across different levels of environmental pressure?

This study makes several important contributions to the existing literature. First, it extends the environmental resource curse hypothesis to the CA context using ecological footprint rather than conventional emission-based indicators, thereby offering a broader assessment of environmental sustainability. Second, it applies the MMQR approach to uncover heterogeneous effects of NR and REC across different levels of ecological pressure, an aspect that has been largely overlooked in previous studies. Third, by jointly examining NR rents and REC, the study sheds light on whether renewable energy can mitigate the environmental costs associated with resource dependence in transition economies. Finally, the findings offer policy-relevant implications for CA countries seeking to balance economic growth, energy security, and environmental sustainability.

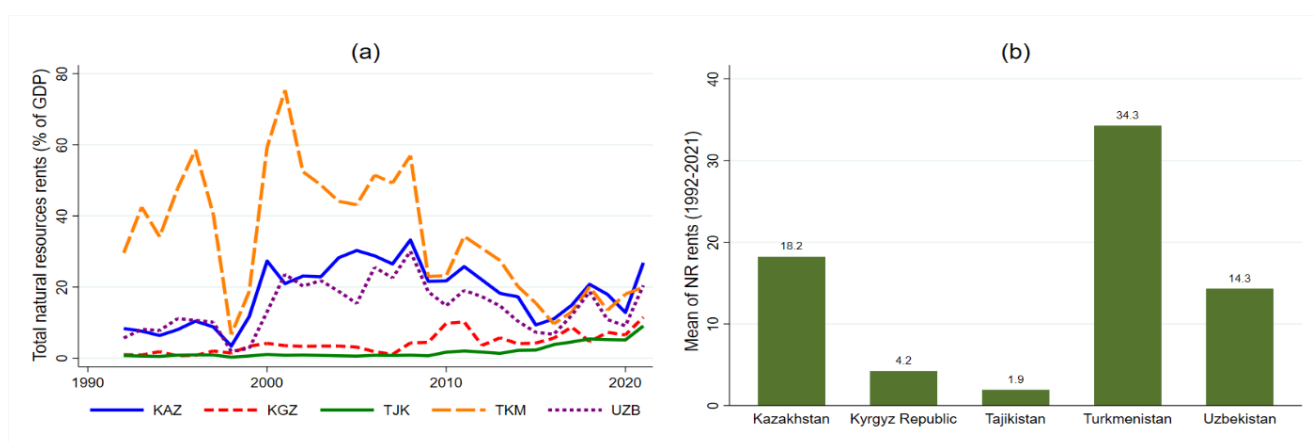

Figure 1: (a) Trends in NR rents and (b) average NR rents (1992–2021) for the five Central Asian countries. Source: WDI (2025)

The remainder of the paper is structured as follows. Section 2 reviews the relevant literature and hypotheses. Section 3 describes the data sources, variable definitions, and econometric methodology. Section 4 presents and discusses the empirical results obtained from the analysis. Section 5 concludes the study with policy implications.

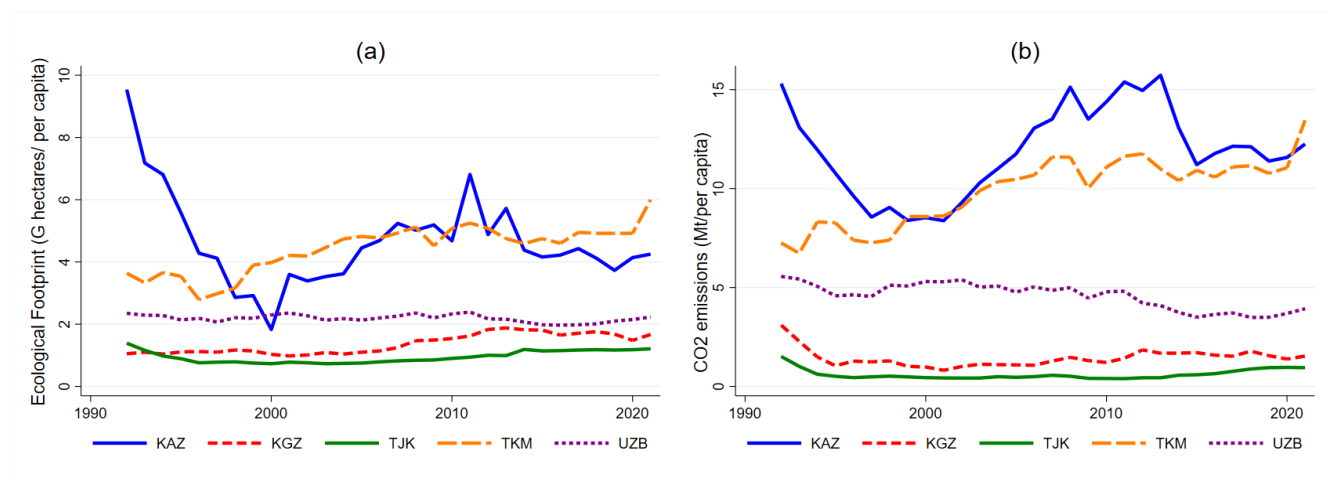

Figure 2: (a) Trends in ecological footprint and (b) CO₂ emissions (1992–2021) for the five Central Asian countries. Source: GFN (2025)

2. Literature Review

2.1. Natural Resources (NR) and Environmental Sustainability

The relationship between NR abundance and environmental sustainability has been widely debated in economic and environmental literature. While NR provide essential inputs for production and export revenues, their extraction and utilization often generate significant environmental externalities. Early studies on the resource curse hypothesis primarily focused on economic growth outcomes, arguing that resource-rich economies tend to experience slower growth due to rent-seeking behavior, weak institutions, and macroeconomic volatility (Auty, 1993; Sachs & Warner, 1995). More recently, this debate has been extended to environmental dimensions, giving rise to the concept of the environmental resource curse (Hassanein et al., 2025). Empirical studies examining the environmental effects of natural resource rents have produced mixed results. A strand of the literature reports that resource abundance exacerbates environmental degradation by encouraging fossil fuel extraction, energy-intensive industrialization, and lax environmental regulations (Ben-Salha & Zmami, 2023; Erdoğan et al., 2021; Faizi et al., 2024; Satrovic et al., 2024; Sun et al., 2022; Zhou et al., 2024). In this context, natural resource rents are found to increase carbon emissions, ecological footprint, and other measures of environmental pressure, particularly in developing and emerging economies. These findings are often attributed to scale effects and the dominance of extractive industries, which rely heavily on non-renewable energy sources.

Conversely, another strand of studies suggests that natural resource wealth may improve environmental quality if resource revenues are invested in cleaner technologies, environmental protection, and institutional development (Khan et al., 2021; Sun et al., 2024; Ullah & Lin, 2024). From this perspective, resource-rich countries may possess greater fiscal capacity to adopt green technologies and enforce environmental regulations. However, this positive channel is often contingent upon strong institutional quality and effective governance, conditions that are frequently absent in transition and developing economies. Importantly, most empirical investigations assume a linear and symmetric relationship between natural resource rents and environmental outcomes. Such an assumption may be overly restrictive, as the environmental impact of resource exploitation is likely to vary across different levels of environmental pressure and stages of economic development. In regions such as Central Asia, where ecological vulnerability and resource dependence coexist, the environmental effects of natural resources may intensify once ecological thresholds are exceeded. This suggests the presence of nonlinear and heterogeneous effects that cannot be captured by conventional mean-based estimators.

Given the heavy reliance of Central Asian economies on oil, gas, and mineral extraction, combined with relatively weak environmental institutions, it is expected that natural resource rents exert a detrimental effect on environmental sustainability. Therefore, the following hypothesis is proposed:

H1: *Natural resource rents increase ecological footprint in Central Asian economies.*

2.2 Renewable Energy and Environmental Sustainability

Renewable energy consumption (REC) has been widely recognized as a key instrument for mitigating environmental degradation and promoting sustainable development. By substituting fossil fuels with cleaner energy sources such as solar, wind, and hydropower, renewable energy reduces greenhouse gas emissions, improves energy efficiency, and alleviates pressure on natural ecosystems. A growing body of empirical literature confirms that renewable energy consumption contributes to environmental improvement by lowering carbon emissions and reducing ecological footprint, particularly in developing and emerging economies. Country-specific and regional studies provide strong support for this relationship. Mohamed et al. (2024) show that REC reduces CO₂ emissions in Malaysia, while Villanthenkodath & Pal (2024) report that REC lowers both CO₂ emissions and EF in India. Similarly, Khan et al. (2024) find a negative association between REC and CO₂ emissions in SAARC countries, especially at higher emission quantiles, and Faizi et al. (2025) confirm the environmental benefits of REC for the OIC countries. Studies by Jahanger et al. (2024), Dogan & Pata (2022), Deng et al. (2024), and Caglar & Yavuz (2023), among others, show that REC increases biocapacity and improves environmental quality across different country groups. These findings suggest that renewable energy

adoption plays a crucial role in improving environmental outcomes. Nonetheless, some studies report contrasting results. Alola et al. (2019) and Altıntaş et al. (2024) find that REC may increase ecological pressure under certain conditions, suggesting that the environmental impact of REC depends on structural and institutional factors.

However, the magnitude and effectiveness of REC in improving environmental sustainability may vary across countries and levels of environmental stress. In economies with high environmental pressure and fossil fuel dependence, renewable energy adoption may generate substantial environmental benefits by displacing polluting energy sources. In contrast, in countries with relatively low ecological pressure, the environmental gains from REC may be less pronounced. This heterogeneity underscores the importance of examining the distributional effects of REC rather than focusing solely on average impacts. In the context of Central Asia, renewable energy development remains limited despite the region's significant potential for hydropower, solar, and wind energy. Energy systems in several CA countries are still dominated by fossil fuels, particularly coal and natural gas. Although recent policy initiatives aim to promote renewable energy investment, the environmental effectiveness of these efforts remains uncertain. Empirical evidence on the role of renewable energy in improving environmental sustainability in CA is scarce, creating an important research gap. Given the theoretical and empirical support for the environmental benefits of REC, this study posits that REC contributes to environmental sustainability in Central Asian economies, particularly in contexts of heightened ecological pressure. Accordingly, the following hypothesis is formulated:

H2: *REC reduces ecological footprint in Central Asian economies.*

H3: *The impacts of natural resource rents and renewable energy consumption on ecological footprint vary across different quantiles of the ecological footprint distribution in Central Asian economies.*

3. Methodology and Data

3.1. Data Description and Sources

This study examines the relationship between natural resources (NR), renewable energy consumption (REC), and environmental sustainability in Central Asian economies, namely Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Turkmenistan. The analysis covers the period 1992–2021, subject to data availability, and employs a balanced panel structure. Environmental sustainability is proxied using two alternative indicators to ensure robustness. The primary measure is the ecological footprint (EF), which captures the total biologically productive land and water area required to sustain human consumption and absorb waste. As a robustness indicator, CO₂ emissions are also employed, enabling comparison with the

conventional environmental literature. The key explanatory variable is NR, measured as the percentage of GDP. This variable reflects the economic importance of NR extraction and includes rents from oil, natural gas, coal, minerals, and forests. REC is incorporated to capture the role of clean energy in mitigating environmental degradation and is measured as the share of renewable energy in total final energy consumption. Substantial cross-country differences in REC are observed among Central Asian nations. As illustrated in Figure 3(a), which presents the trend of REC over the period 1992–2021, Tajikistan emerges as the leading country in terms of renewable energy adoption, followed by Kyrgyzstan, while the remaining countries exhibit relatively low levels of renewable energy penetration. Figure 3(b) further shows the share of REC in total energy consumption, again highlighting Tajikistan as the frontrunner, with Kyrgyzstan ranking second.

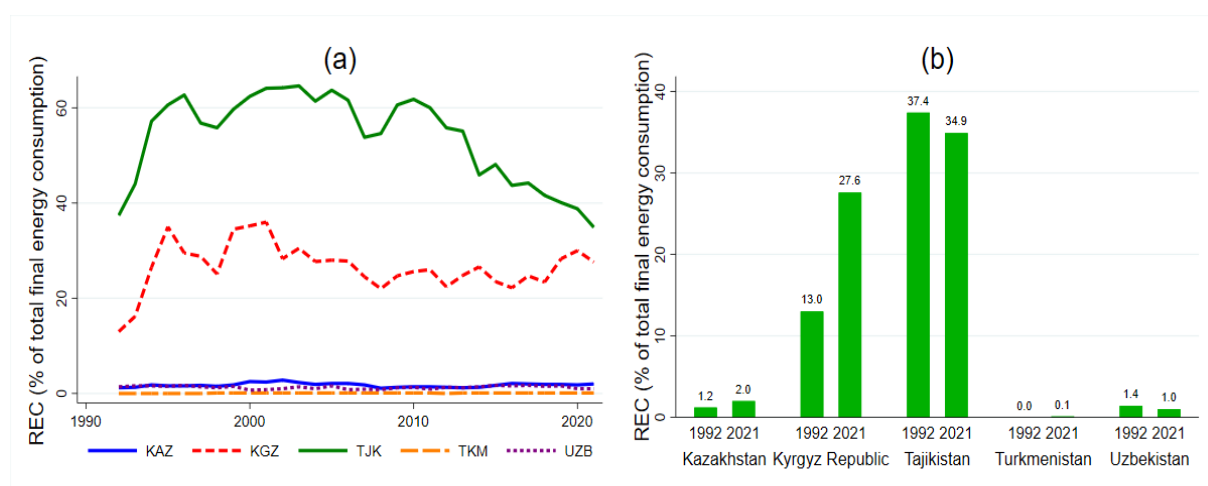

Figure 3: (a) Trends in REC and (b) comparison of REC in 1992 and 2021 across Central Asian countries. Source: WDI (2025)

Economic growth is controlled by using GDP per capita, which accounts for scale effects associated with increased production and consumption. Technology (TEC) is proxied by mobile cellular subscriptions per 100 people, a commonly used indicator in the literature to reflect technological diffusion and digital infrastructure, particularly in developing and transition economies. The EF data are obtained from the Global Footprint Network GFN (2025), while data for the remaining variables are sourced from the World Bank WDI (2025). All variables are transformed into their natural logarithmic form to reduce heteroscedasticity, mitigate potential nonlinearity, and allow the estimated coefficients to be interpreted as elasticities. A detailed description of the variables is presented in Table 1.

Table 1: Description and Sources of Variables

Symbol	Variable	Unit	Source
EF	Ecological Footprint	Global hectares per capita	GFN (2025)
CO ₂	CO ₂ emissions	Metric tons of CO ₂ per capita (excluding LULUCF)	WDI (2025)
NR	Natural resource rents	% of GDP	WDI (2025)
REC	Renewable energy consumption	% of total final energy consumption	WDI (2025)
GDP	GDP per capita	Constant US dollars	WDI (2025)
TEC	Technological innovation	Mobile cellular subscriptions (per 100 people)	WDI (2025)

3.2 Model Specification

To investigate the impact of NR and REC on environmental sustainability, based on research of Faizi et al. (2024), Zhou et al. (2024), and Jahanger et al. (2023), the study specifies two baseline models. The first model employs ecological footprint (EF) as the dependent variable, while the second model uses CO₂ emissions to ensure robustness and comparability with existing studies.

Model 1: EF Model

$$\ln EF_{it} = \alpha_i + \beta_1 \ln NR_{it} + \beta_2 \ln REC_{it} + \beta_3 \ln GDP_{it} + \beta_4 \ln TEC_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Model 2: CO₂ Model

$$\ln CO_{2it} = \alpha_i + \beta_1 \ln NR_{it} + \beta_2 \ln REC_{it} + \beta_3 \ln GDP_{it} + \beta_4 \ln TEC_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

where i denotes country and t represents time. β 's are the coefficients of regressors and the term α_i captures unobserved country-specific effects, while ε_{it} is the error term.

Based on theoretical and empirical considerations, natural resource rents and economic growth are expected to exert a positive effect on environmental degradation, while renewable energy consumption is anticipated to improve environmental sustainability. The impact of technology remains ambiguous, as technological progress may either reduce environmental pressure through efficiency gains or increase it through rebound effects.

3.3 Econometric Methodology

Prior to estimation, a series of diagnostic tests commonly employed in panel data analysis are conducted to ensure the reliability of the empirical results. In today's globalized economy, countries are increasingly interconnected through economic, social, and political linkages, implying that shocks in one country may spill over to others. This interdependence raises concerns regarding the presence of cross-sectional dependence (CSD) in panel data, which, if ignored, may lead to biased and inconsistent estimates. To account for potential spillover effects among Central Asian countries, the study first applies the Pesaran

(2004) CSD test. The H_0 hypothesis of this test assumes the presence of CSD among panel units. Detecting CSD is particularly relevant in the Central Asian context, given the strong regional linkages through energy markets, trade relations, and shared environmental challenges.

In addition, CA countries differ markedly in terms of economic structure, natural resource endowments, and environmental pressures, which may result in heterogeneous slope coefficients across countries. To examine this issue, slope heterogeneity is tested using the Pesaran & Yamagata (2008) test, which evaluates whether the slope parameters are homogeneous across cross-sectional units. Given the evidence of cross-sectional dependence, the study employs second-generation panel unit root tests to assess the stationarity properties of the variables. Specifically, the Cross-Sectionally Augmented IPS (CIPS) test developed by Pesaran (2007) is applied, as it explicitly accounts for CSD and provides more reliable inference compared to first-generation unit root tests.

Following these preliminary diagnostics, the Method of Moments Quantile Regression (MMQR) estimator proposed by Machado and Silva (2019) is employed to estimate both baseline models. For comparison and robustness purposes, conventional long-run panel estimators, namely Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS) and Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS), are also applied. To capture potential heterogeneity and nonlinearities in the relationship between environmental sustainability and its determinants, MMQR offers several advantages over conventional mean-based estimators such as fixed effects, random effects, and the generalized method of moments (GMM). Unlike these approaches, MMQR allows slope coefficients to vary across different quantiles of the conditional distribution of the dependent variable while controlling for unobserved individual effects. As illustrated in Figure 4, the scatter plot matrix of the study variables reveals substantial dispersion and the presence of outliers, further justifying the use of a quantile-based estimation framework.

The MMQR framework is particularly suitable for this study for several reasons. First, CA economies exhibit substantial heterogeneity in terms of resource dependence, energy structure, and environmental conditions. Second, the environmental impact of NR and REC is unlikely to be uniform across different levels of environmental pressure. Third, MMQR is robust to outliers and provides consistent estimates in panel data settings with fixed effects (Faizi et al., 2024; Ge & Mehmood, 2024).

The MMQR model can be expressed as:

$$Y_{it} = \alpha_i + X'_{it}\beta(\tau) + u_{it}(\tau). \quad (3)$$

where Y_{it} represents the environmental indicator (EF or CO₂) for country i at time t ; α_i captures unobserved country-specific fixed effects, X_{it} is a vector of explanatory variables including NR, REC, GDP, and TEC; and $\beta(\tau)$ represents the vector of quantile-specific slope coefficients associated with

the τ -th conditional quantile of Y_{it} , with $\tau \in (0.1)$. The term $u_{it}(\tau)$ denotes the quantile-specific error term, which satisfies the conditional quantile restriction $Q_{u_{it}}(\tau | X_{it}) = 0$. The estimation is conducted for the 10th, 25th, 50th, 75th, and 90th quantiles, corresponding to low, medium, and high levels of environmental pressure.

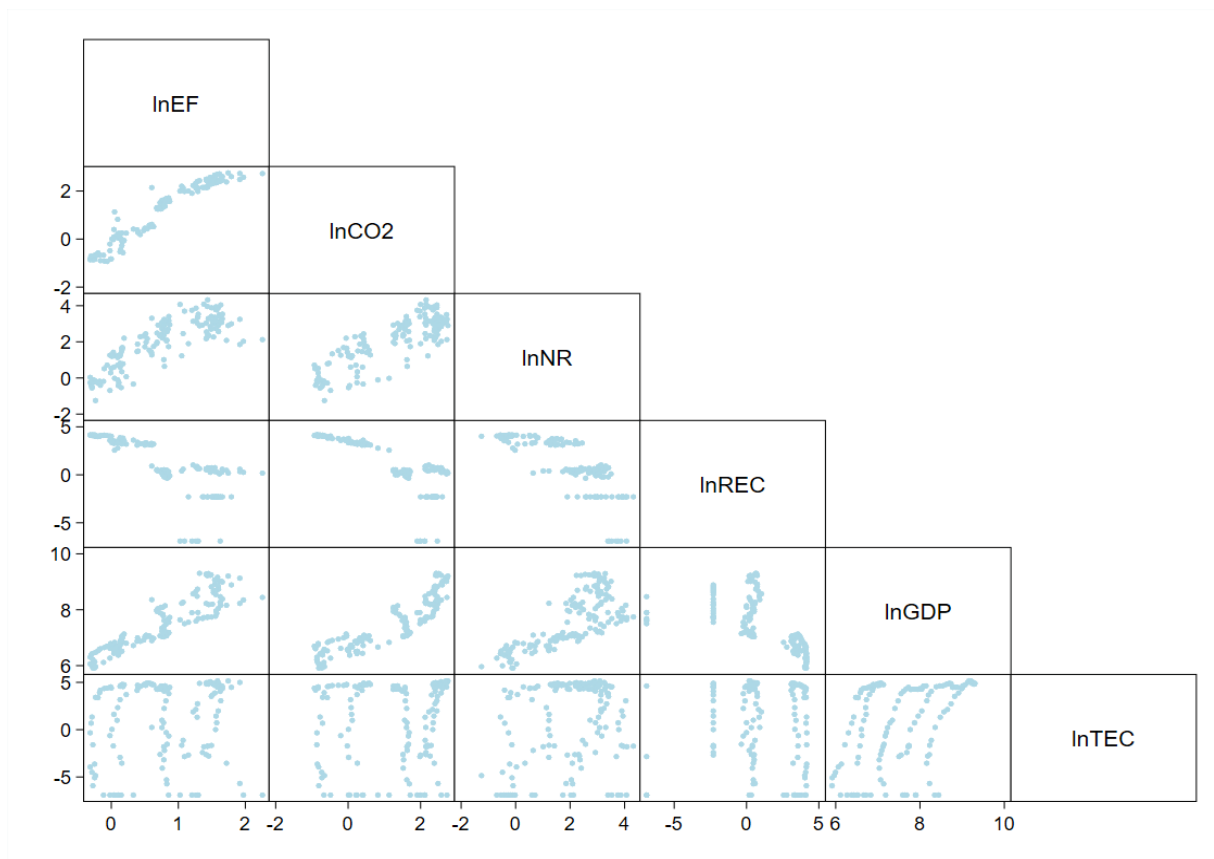

Figure 4: Scatter plot matrix of all variables.

4. Results and discussion

4.1. Descriptive Statistics, Correlation Analysis, and Multicollinearity

Table 2 reports the descriptive statistics of the variables. Both EF and CO₂ exhibit moderate dispersion across Central Asian economies, indicating heterogeneous environmental pressures. The relatively high mean values reflect the region's reliance on resource extraction and fossil fuel-based energy systems. NR shows substantial variation, underscoring differences in resource dependence, while REC displays the highest dispersion, highlighting uneven renewable energy adoption across countries. GDP per capita and TEC also vary considerably, reflecting divergent development paths within the region. The skewness and kurtosis values indicate that most variables deviate from perfect normality, justifying the use of robust estimation techniques such as MMQR. The Jarque–Bera statistics further support this choice, as several variables exhibit non-normal distributions. Table 3 reports the correlation matrix and variance

inflation factor (VIF) test results. EF and CO₂ are highly correlated, confirming that both indicators capture environmental pressure, albeit from different perspectives. NR rents and GDP per capita show strong positive correlations with environmental indicators, suggesting that economic growth driven by resource extraction intensifies environmental degradation. In contrast, REC is negatively correlated with both EF and CO₂, indicating its potential role in improving environmental sustainability. Importantly, the mean VIF value of 3.03 is well below the conventional threshold of 10, indicating that multicollinearity is not a concern. This confirms the reliability of the estimated coefficients in the subsequent regression analysis.

Table 2: Descriptive statistics

Variables	N	Mean	SD	Min	Max	Skewness	Jarque-Bera	Kurtosis
lnEF	150	.79	0.66	-.31	2.26	-.02	2.255	1.8
lnCO ₂	150	1.2	1.19	-.93	2.76	-.41	2.755	1.72
lnNR	150	2.02	1.34	-1.25	4.32	-.51	4.322	2.23
lnREC	150	.92	2.76	-6.91	4.17	-.93	4.168	3.77
lnGDP	150	7.55	0.93	5.91	9.3	.28	9.305	2
lnTEC	150	1	4.25	-6.91	5.16	-.74	5.163	2.05

Table 3: Correlation and VIF test results

Variables	lnEF	lnCO ₂	lnNR	lnREC	lnGDP	lnTEC	VIF test	
lnEF	1.00							
lnCO ₂	0.959	1.00					VIF	1/VIF
lnNR	0.818	0.832	1.00				4.18	0.239342
lnREC	-0.757	-0.780	-0.781	1.00			3.64	0.275027
lnGDP	0.892	0.885	0.743	-0.599	1.00		2.61	0.383072
lnTEC	0.16	0.09	0.275	0.09	0.400	1.00	1.69	0.592309
Mean VIF							3.03	

4.2. Results of CSD, Slope heterogeneity, and Unit root tests

Table 4 presents the results of the CSD tests. The null hypothesis of cross-sectional independence is rejected for several variables, including EF, NR, GDP, and TEC. This finding suggests the presence of spillover effects among Central Asian economies, likely driven by shared economic structures, regional energy markets, and common environmental challenges. These results justify the use of second-generation panel techniques that explicitly account for CSD. Table 5 reports the slope heterogeneity test results. The highly significant Delta and adjusted Delta statistics for both Model 1 (EF) and Model 2 (CO₂) reject the null hypothesis of slope homogeneity. This implies that the effects of NR, REC, and other covariates on environmental outcomes differ across countries. Such heterogeneity reinforces the suitability of the MMQR approach, which allows slope coefficients to vary across the conditional

distribution of the dependent variable. Table 6 presents the panel unit root test results based on the CIPS methodology. The findings indicate a mixed order of integration, with EF, REC, GDP, and TEC being stationary at levels, while CO₂ and NR become stationary after first differencing. The absence of higher-order integration confirms that the variables are suitable for MMQR estimation, which does not require cointegration but benefits from stationarity properties.

Table 4: CSD tests results

Variable	CD-test	p-value	corr	abs(corr)
lnEF	2.680	0.007	0.155	0.319
lnCO ₂	1.110	0.267	0.064	0.346
lnNR	5.120	0.000	0.295	0.459
lnREC	1.430	0.153	0.082	0.297
lnGDP	16.360	0.000	0.945	0.945
lnTEC	16.850	0.000	0.973	0.973

Table 5: Slope heterogeneity test results

	Model 1: EF		Model 2: CO ₂	
Statistics	Delta	p-value	Delta	p-value
$\tilde{\Delta}$	12.202	0.000	15.606	0.000
$\tilde{\Delta}$ Adjusted	13.642	0.000	17.448	0.000

Table 6: Panel unit root tests results

Variable	CIPS				Outcome
	Level		1st difference		Order of integration
	Constant	Constant and trend	Constant	Constant and trend	
lnEF	-2.344**	-3.231***	-	-	I (0)
lnCO ₂	-1.724	-1.996	-4.772***	-4.748***	I (1)
lnNR	-1.246	-3.290***	-5.747***	-5.817***	I (1)
lnREC	-2.711***	-3.589***	-	-	I (0)
lnGDP	-2.625***	-2.251	-3.936***	-4.170***	I (0)
lnTEC	-2.471**	-2.486	-5.038***	-5.512***	I (0)

Note: ***, **, and * denote the significance level at 1%, 5%, and 10%, respectively.

4.3. MMQR Estimation Results

This study analysis the impact of natural resources (NR), renewable energy consumption (REC), economic performance (GDP), and technology (TEC) on environmental sustainability in Central Asian (CA) countries. Table 7 reports the MMQR estimation results for both environmental indicators (Model 1 and Model 2) across five quantiles (Q10 - Q90), corresponding to low to high levels of environmental pressure. NR rents exert a positive and statistically significant effect on ecological footprint (EF) across all quantiles, with coefficients increasing monotonically from 0.098 at the 10th quantile to 0.141 at the 90th quantile. This pattern indicates that the environmental impact of NR intensifies as ecological

pressure rises. In high-footprint contexts, additional resource exploitation leads to disproportionately larger ecological damage. This result provides strong evidence in support of the environmental resource curse hypothesis in CA. It suggests that resource-driven growth amplifies environmental degradation, particularly in countries already operating under high ecological stress. The findings align with the view that weak environmental regulation and fossil fuel dependence magnify the adverse environmental consequences of resource extraction (Faizi et al., 2025; Sun et al., 2022; Zhang et al., 2024; Zhou et al., 2024). For CO₂ emissions, NR rents are also positive and significant across all quantiles; however, the magnitude declines from lower to upper quantiles. This suggests that while resource rents consistently increase emissions, their marginal effect diminishes at higher emission levels, possibly due to capacity constraints or partial adoption of cleaner technologies in highly polluting contexts. These results strongly support Hypothesis H1.

REC exhibits a negative and statistically significant effect on ecological footprint at lower and middle quantiles, although its significance weakens at higher quantiles. This finding suggests that renewable energy is effective in reducing ecological pressure in relatively less environmentally stressed contexts but becomes less effective in high-footprint situations where fossil fuel dominance remains strong. In the CO₂ model, REC shows a stronger and increasingly significant negative effect at higher quantiles, with the largest reductions observed at the 75th and 90th quantiles. This indicates that renewable energy adoption is particularly effective in reducing emissions in high-pollution environments, where substitution away from fossil fuels yields substantial environmental gains. These findings are consistent with Wang et al. (2024), Aydin & Erdem (2024), and Faizi et al. (2024), all of whom report a beneficial impact of REC on environmental sustainability. Overall, these results confirm that REC contributes to environmental sustainability, although its effectiveness varies across environmental conditions. Thus, Hypothesis H2 is partially supported, with stronger evidence at higher emission levels.

Economic performance (GDP) consistently shows a positive and highly significant impact on both EF and CO₂ across all quantiles. Moreover, for EF, the magnitude of the coefficient increases steadily from lower to upper quantiles, indicating that economic growth exacerbates environmental degradation more severely in high-footprint contexts. These findings reflect dominant scale effects in Central Asian economies, where economic expansion is closely tied to energy-intensive industries and natural resource extraction. These findings are consistent with Ni et al. (2022), Işık et al. (2024), and Teng et al. (2024), who conclude that economic expansion deteriorates environmental excellence.

Technology (TEC), proxied by mobile cellular subscriptions, has a negative and statistically significant effect on both environmental indicators across all quantiles. Notably, the magnitude of the coefficient

increases at higher quantiles for EF, indicating that technological diffusion plays a more prominent role in mitigating environmental degradation in high-pressure environments. For CO₂ emissions, the effect of technology remains stable and strongly negative across all quantiles, suggesting that digitalization and technological advancement contribute to improved energy efficiency and emissions reduction in Central Asia. The findings align with Lin et al. (2024) and Adebayo et al. (2022), who confirm that TEC improves environmental quality. These results highlight the importance of technology-driven environmental improvements and underscore the role of digital infrastructure in promoting sustainable development. Taken together, the results reveal strong evidence of heterogeneous and nonlinear environmental effects in Central Asian economies. NR rents intensify environmental degradation, particularly at higher EF levels, confirming the environmental resource curse. REC and TEC play mitigating roles, although their effectiveness varies across environmental conditions. Importantly, the quantile-dependent results validate the use of MMQR and confirm Hypothesis H3, demonstrating that the environmental impacts of NR and REC are not uniform across the distribution of environmental pressure.

Table 7. MMQR estimation results

Variables	<i>Model 1: EF as Dependent variable</i>				
	Q10	Q25	Q50	Q75	Q90
lnNR	0.0986*** (0.0287)	0.106*** (0.0253)	0.117*** (0.0256)	0.130*** (0.0332)	0.141*** (0.0434)
lnREC	-0.0344** (0.0154)	-0.0331** (0.0136)	-0.0313** (0.0137)	-0.0290 (0.0178)	-0.0271 (0.0232)
lnGDP	0.436*** (0.0401)	0.461*** (0.0354)	0.498*** (0.0361)	0.542*** (0.0466)	0.580*** (0.0610)
lnTEC	-0.0147** (0.00637)	-0.0197*** (0.00563)	-0.0269*** (0.00575)	-0.0356*** (0.00741)	-0.0431*** (0.00972)
Constant	-2.892*** (0.291)	-3.006*** (0.257)	-3.173*** (0.261)	-3.373*** (0.338)	-3.546*** (0.441)
Observations	150	150	150	150	150
	<i>Model 2: CO2 as Dependent variable</i>				
	Q10	Q25	Q50	Q75	Q90
lnNR	0.317*** (0.100)	0.299*** (0.0766)	0.274*** (0.0483)	0.255*** (0.0398)	0.246*** (0.0429)
lnREC	0.0280 (0.0533)	-7.51e-05 (0.0409)	-0.0398 (0.0262)	-0.0698*** (0.0216)	-0.0850*** (0.0233)
lnGDP	1.093*** (0.0884)	1.016*** (0.0686)	0.908*** (0.0446)	0.826*** (0.0367)	0.784*** (0.0398)
lnTEC	-0.0777*** (0.0193)	-0.0773*** (0.0147)	-0.0767*** (0.00927)	-0.0762*** (0.00764)	-0.0759*** (0.00823)
Constant	-8.074*** (0.672)	-7.249*** (0.530)	-6.083*** (0.354)	-5.202*** (0.290)	-4.756*** (0.316)
Observations	150	150	150	150	150

Note: *** and ** signify significance at the 1% and 5% levels, respectively. Standard errors in parentheses.

4.4 Robustness Checks

Table 8 reports robustness check results using DOLS and FMOLS estimators. The signs and statistical significance of the coefficients are consistent with the MMQR findings for both environmental indicators. NR rents and GDP remain environmentally harmful, while REC and TEC contribute to environmental improvement. The consistency between MMQR and long-run estimators confirms the robustness of the results and strengthens confidence in the main conclusions of the study.

Table 8. Robustness Check Results

Variables	Model 1: EF				Model 2: CO ₂			
	DOLS		FMOLS		DOLS		FMOLS	
	Coeff.	t-Stat.	Coeff.	t-Stat.	Coeff.	t-Stat.	Coeff.	t-Stat.
lnNR	0.09*	5.51	0.06*	8.39	0.11*	10.16	0.03*	6.49
lnREC	-0.27	-0.07	-0.20*	-4.04	-0.99*	-22.36	-0.57*	-23.84
lnGDP	0.69*	5.77	0.54*	18.89	0.06*	2.97	0.38*	14.59
lnTEC	-0.03*	-2.55	-0.03*	-7.79	-0.01*	-4.15	-0.02*	-7.85

Note: * indicates P-value at 0.01 (1%).

5. Conclusion

This study investigates the asymmetric and heterogeneous impacts of natural resource rents, renewable energy consumption, economic growth, and technology on environmental sustainability in Central Asian economies over the period 1992-2021. By employing the MMQR, the analysis moves beyond conventional mean-based estimations and captures distributional effects across different levels of ecological footprint and CO₂ emissions. This approach provides a more nuanced understanding of the environmental consequences of development dynamics in resource-dependent emerging economies. The empirical results reveal several key findings. First, natural resource rents significantly intensify both ecological footprint and CO₂ emissions across all quantiles, confirming that resource abundance in Central Asia is associated with environmental degradation rather than sustainability, confirming the environmental resource curse hypothesis. Second, renewable energy consumption plays a mitigating role in environmental degradation. The MMQR estimates show that renewable energy significantly reduces ecological footprint across most quantiles and lowers CO₂ emissions particularly at higher emission levels. Third, economic growth is found to exacerbate environmental pressure, with a consistently positive and significant impact on both ecological footprint and CO₂ emissions across all quantiles. The strengthening impact of income on ecological footprint at higher quantiles indicates that current growth trajectories in Central Asia are environmentally unsustainable and largely driven by energy-intensive and carbon-heavy production structures. Fourth, technology exerts a robust and negative effect on environmental degradation across all quantiles. The increasing magnitude of this effect at higher levels

of pollution suggests that technological advancement and digital diffusion serve as critical tools for improving energy efficiency and reducing emissions, even in resource-dependent economies. In terms of policy recommendation, these findings emphasize the urgent need for Central Asian governments to move beyond resource-dependent growth models by strengthening resource governance frameworks. Specifically, policymakers should: (i) redirect a portion of natural resource rents toward green investment funds, environmental restoration, and climate-resilient infrastructure; (ii) enhance transparency and accountability in extractive industries through compliance with international standards such as the Extractive Industries Transparency Initiative (EITI); and (iii) promote economic diversification into less resource and pollution-intensive sectors -such as agri-processing, services, and green manufacturing- particularly in resource-rich economies like Kazakhstan and Turkmenistan. Without institutional reforms, continued reliance on extractive rents risks locking the region into a resource-environment trap, where short-term growth gains are offset by long-term ecological degradation. In addition, governments should prioritize scaling up renewable energy deployment by: (i) exploiting the region's substantial solar and wind potential, especially in Kazakhstan and Uzbekistan; (ii) introducing stable feed-in tariffs, tax incentives, and long-term power purchase agreements (PPAs) to attract private and foreign investment; and (iii) strengthening regional energy cooperation through cross-border electricity trade and shared renewable infrastructure to reduce dependence on fossil fuels. Despite its contributions, this study is not without limitations. Future research could incorporate broader measures of technological innovation, institutional quality, and environmental regulation, as well as explore country-specific nonlinear thresholds and dynamic spillover effects. Extending the analysis to include climate policy indicators or sectoral energy data would further enrich understanding of sustainable development pathways in Central Asia.

References

- Adebayo, T. S., Akadiri, S. Saint, Adedapo, A. T., & Usman, N. (2022). Does interaction between technological innovation and natural resource rent impact environmental degradation in newly industrialized countries? New evidence from method of moments quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(2), 3162–3169. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17631-y>
- Agrawal, M., Kalia, P., Nema, P., Zia, A., Kaur, K., & John, H. B. (2023). Evaluating the influence of government initiatives and social platforms on green practices of Gen Z: The mediating role of environmental awareness and consciousness. *Cleaner and Responsible Consumption*, 8. <https://doi.org/10.1016/j.clrc.2023.100109>
- Alola, A. A., Bekun, F. V., & Sarkodie, S. A. (2019). Dynamic impact of trade policy, economic growth, fertility rate, renewable and non-renewable energy consumption on ecological footprint in Europe. *Science of the Total Environment*, 685, 702–709. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.05.139>

- Altıntaş, N., Açıkgöz, F., Okur, M., Öztürk, M., & Aydın, A. (2024). Renewable Energy and Banking Sector Development Impact on Load Capacity Factor in Malaysia. *Journal of Cleaner Production*, 434. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.140143>
- Auty, R. M. (1993). *Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis* (1st ed). Routledge. [https://doi.org/https://doi.org/10.4324/9780203422595](https://doi.org/10.4324/9780203422595)
- Aydin, M., & Erdem, A. (2024). Analyzing the impact of resource productivity, energy productivity, and renewable energy consumption on environmental quality in EU countries: The moderating role of productivity. *Resources Policy*, 89. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104613>
- Ben-Salha, O., & Zmami, M. (2023). Analyzing the symmetric and asymmetric effects of disaggregate natural resources on the ecological footprint in Saudi Arabia: insights from the dynamic ARDL approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(21), 59424–59442. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-26683-1>
- Caglar, A. E., & Yavuz, E. (2023). The role of environmental protection expenditures and renewable energy consumption in the context of ecological challenges: Insights from the European Union with the novel panel econometric approach. *Journal of Environmental Management*, 331. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.117317>
- Dao, N. B., Dogan, B., Ghosh, S., Kazemzadeh, E., & Radulescu, M. (2025). Toward sustainable ecology: how do environmental technologies, green financial policies, energy uncertainties, and natural resources rents matter? *Clean Technologies and Environmental Policy*, 27(3), 1387–1405. <https://doi.org/10.1007/s10098-024-02887-y>
- Deng, S., Tiwari, S., Khan, S., Razib Hossain, M., & Chen, R. (2024). Investigating the load capacity curve (LCC) hypothesis in leading emitter economies: Role of clean energy and energy security for sustainable development. *Gondwana Research*, 128, 283–297. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.10.020>
- Dogan, A., & Pata, U. K. (2022). The role of ICT, R&D spending and renewable energy consumption on environmental quality: Testing the LCC hypothesis for G7 countries. *Journal of Cleaner Production*, 380. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.135038>
- Erdoğan, S., Çakar, N. D., Ulucak, R., Danish, & Kassouri, Y. (2021). The role of natural resources abundance and dependence in achieving environmental sustainability: Evidence from resource-based economies. *Sustainable Development*, 29(1), 143–154. <https://doi.org/10.1002/sd.2137>
- Faizi, A., AK, M. Z., Alsabhan, T. H., Shahzad, M. R., Alshagri, R., & Khan, S. (2025). Evaluating the role of renewable energy natural resources and globalization in environmental quality in OIC countries. *Scientific Reports*, 15(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-025-16872-y>
- Faizi, A., AK, M. Z., Shahzad, M. R., Yüksel, S., & Toffanin, R. (2024). Environmental Impacts of Natural Resources, Renewable Energy, Technological Innovation, and ,Globalization: Evidence from the Organization of Turkic States. *Sustainability*, 16(22), 9705. <https://doi.org/10.3390/su16229705>

- Ge, F., & Mehmood, U. (2024). How natural resource, renewable energy, and energy productivity integrate with environmental quality under the load capacity curve in OECD nations. *Journal of Cleaner Production*, 459. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.142564>
- GFN. (2025). *Global Footprint Network*. Advancing the Science of Sustainability. <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=165&type=BCpc,EFCpc>
- Hassanein, E. A., Abouelenein, M. F., Ibrahiem, D. M., & Esily, R. R. (2025). Revisiting the environmental resource curse in MENA: Do export diversification and renewable energy matter? *Journal of Environmental Management*, 395, 127749. <https://doi.org/10.1016/J.JENVMAN.2025.127749>
- Huang, Z., & Ren, X. (2024). Impact of natural resources, resilient economic growth, and energy consumption on CO2 emissions. *Resources Policy*, 90. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.104714>
- Işık, C., Ongan, S., Islam, H., Sharif, A., & Balsalobre-Lorente, D. (2024). Evaluating the effects of ECON-ESG on load capacity factor in G7 countries. *Journal of Environmental Management*, 360. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.121177>
- Jahanger, A., Ogwu, S. O., Onwe, J. C., & Awan, A. (2024). The prominence of technological innovation and renewable energy for the ecological sustainability in top SDGs nations: Insights from the load capacity factor. *Gondwana Research*, 129, 381–397. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.05.021>
- Jahanger, A., Usman, M., Kousar, R., & Balsalobre-Lorente, D. (2023). Implications for optimal abatement path through the deployment of natural resources, human development, and energy consumption in the era of digitalization. *Resources Policy*, 86. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.104165>
- Khan, I., Hou, F., & Le, H. P. (2021). The impact of natural resources, energy consumption, and population growth on environmental quality: Fresh evidence from the United States of America. *Science of the Total Environment*, 754. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142222>
- Khan, I., Muhammad, I., Sharif, A., Khan, I., & Ji, X. (2024). Unlocking the potential of renewable energy and natural resources for sustainable economic growth and carbon neutrality: A novel panel quantile regression approach. *Renewable Energy*, 221. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2023.119779>
- Li, Z., Leong, L. W., N Aldoseri, M. M., Muda, I., Abu-Rumman, A., & Al Shraah, A. (2023). Examining the role of sustainability and natural resources management in improving environmental quality: Evidence from Asian countries. *Resources Policy*, 80, 103136. <https://doi.org/10.1016/J.RESOURPOL.2022.103136>
- Lin, Y., Mahmood, M. A., Meng, W., & Ali, Q. (2024). Green economy transition in Asia Pacific: A holistic assessment of renewable energy production. *Journal of Cleaner Production*, 437. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2024.140648>
- Machado, J. A. F., & Silva, J. M. C. S. (2019). Quantiles via moments. *Journal of Econometrics*, 213(1), 145–173. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2019.04.009>

- Mohamed, E. F., Abdullah, A., Jaaffar, A. H., & Osabohien, R. (2024). Reinvestigating the EKC hypothesis: Does renewable energy in power generation reduce carbon emissions and ecological footprint? *Energy Strategy Reviews*, 53. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2024.101387>
- Ni, Z., Yang, J., & Razzaq, A. (2022). How do natural resources, digitalization, and institutional governance contribute to ecological sustainability through load capacity factors in highly resource-consuming economies? *Resources Policy*, 79. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103068>
- Pata, U. K. (2021). Do renewable energy and health expenditures improve load capacity factor in the USA and Japan? A new approach to environmental issues. *European Journal of Health Economics*, 22(9), 1427–1439. <https://doi.org/10.1007/s10198-021-01321-0>
- Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels* (SESifo Working Paper No. 1229). <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.572504>
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). *Natural resource abundance and economic growth*, Sachs and Warner (National Bureau of Economic Research Working Paper No. 5398).
- Satrovic, E., Cetindas, A., Akben, I., & Damrah, S. (2024). Do natural resource dependence, economic growth and transport energy consumption accelerate ecological footprint in the most innovative countries? The moderating role of technological innovation. *Gondwana Research*, 127, 116–130. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.04.008>
- Sun, Y., Guan, W., Mehmood, U., & Yang, X. (2022). Asymmetric impacts of natural resources on ecological footprints: Exploring the role of economic growth, FDI and renewable energy in G-11 countries. *Resources Policy*, 79. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2022.103026>
- Sun, Y., Usman, M., Radulescu, M., Korkut Pata, U., & Balsalobre-Lorente, D. (2024). New insights from the STIPART model on how environmental-related technologies, natural resources and the use of the renewable energy influence load capacity factor. *Gondwana Research*, 129, 398–411. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.05.018>
- Teng, W., Islam, M. M., Vasa, L., Abbas, S., & Shahzad, U. (2024). Impacts of nuclear energy, greener energy, and economic progress on the load capacity factor: What we learn from the leading nuclear power economies? *Geoscience Frontiers*, 15(3). <https://doi.org/10.1016/j.gsf.2023.101739>
- Ullah, S., & Lin, B. (2024). Natural resources, renewable energy-environment nexus for Pakistan: A policy perspective. *Resources Policy*, 90. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.104788>

- Villanthenkodath, M. A., & Pal, S. (2024). Environmental degradation in geopolitical risk and uncertainty contexts for India: A comparison of ecological footprint, CO2 emissions, and load capacity factor. *Energy and Climate Change*, 5. <https://doi.org/10.1016/j.egycc.2023.100122>
- Wang, W., Balsalobre-Lorente, D., Anwar, A., Adebayo, T. S., Cong, P. T., Quynh, N. N., & Nguyen, M. Q. (2024). Shaping a greener future: The role of geopolitical risk, renewable energy and financial development on environmental sustainability using the LCC hypothesis. *Journal of Environmental Management*, 357. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.120708>
- WDI. (2025). *The World Bank Groups*. World Development Indicators. <https://databank.worldbank.org/id/23d06e56#>
- Zhang, Y., Radmehr, R., Baba Ali, E., & Samour, A. (2024). Natural resources, financial globalization, renewable energy, and environmental quality: Novel findings from top natural resource abundant countries. *Gondwana Research*. <https://doi.org/10.1016/j.gr.2023.12.016>
- Zhou, X., Patel, G., Mahalik, M. K., & Gozgor, G. (2024). Effects of green energy and productivity on environmental sustainability in BRICS economies: The role of natural resources rents. *Resources Policy*, 92. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.105026>
- Zhu, H., Chen, Z., Xia, D., Nassani, A. A., & Hameed, W. U. (2024). Integrating fintech in natural resource management: Assessing the EKC hypothesis for sustainable development in E7 countries. *Resources Policy*, 93. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2024.105054>

RESEARCH ARTICLE

A Theoretical Analysis of Corruption and Its Impact on Economic Performance

Mohammad Tawfiq Noorzai¹✉

¹Department of Economics, Faculty of Economics, Kabul University, Kabul 1015, Afghanistan

✉ Corresponding author: tawfiq_noorzai@yahoo.com

 <https://orcid.org/0009-0008-0646-0581>

ARTICLE INFO

Received date: 25/12/2025

Revised date: 01/01/2026

Accepted date: 01/01/2026

Published Online: : 12/01/2026

Citation: Noorzai, M. T. (2026). A Theoretical Analysis of Corruption and Its Impact on Economic Performance. *Journal of Social and Economic Research*, 1(1), 22 -36. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18225835>

Abstract

Corruption is widely recognized as one of the fundamental challenges to economic development, as it undermines institutions, distorts resource allocation, and erodes public trust, thereby severely affecting economic performance. The objective of this study is to examine the nature of corruption and analyze its economic consequences by drawing on established theoretical frameworks and the existing empirical literature. The central question of the research is through which channels corruption affect key macroeconomic indicators and how it weakens economic growth and efficiency. Employing a theoretical analysis and systematic review of the literature, this study examines different forms of corruption, the mechanisms through which they operate, and their associated economic consequences. The findings indicate that corruption constrains economic growth both directly and indirectly by reducing domestic and foreign investment, lowering productivity, diminishing the quality of public services, exacerbating social inequality, and weakening the rule of law. The study concludes that effective anti-corruption efforts require strengthening oversight institutions, enhancing transparency, reforming administrative structures, and promoting a culture of accountability in order to create the conditions necessary for sustainable economic growth and improved economic governance.

Keywords: Corruption; Economic Growth; Institutional Quality; Economic Governance; Resource Allocation

تحلیل نظری فساد و تأثیر آن بر عملکرد اقتصادی

چکیده

فساد به عنوان یکی از چالش های اساسی در مسیر توسعه اقتصادی کشورها شناخته میشود که از طریق تضعیف نهادهای رسمی، ایجاد اختلال در فرآیند تخصیص بهینه منابع و کاهش سطح اعتماد عمومی، عملکرد اقتصادی را به طور قابل توجهی تحت تأثیر قرار میدهد. این مطالعه با بهره گیری از روش تحلیل نظری و مرور نظام مند ادبیات تحقیقی، به بررسی انواع فساد، مکانیسم های اثرگذاری آن و پیامدهای اقتصادی مرتبط می پردازد. بنابراین، هدف این تحقیق، تبیین ماهیت فساد و تحلیل پیامدهای اقتصادی آن با اتکا بر چارچوب های نظری و ادبیات تجربی موجود است. مسأله محوری تحقیق آن است که فساد از چه سازوکارها و کانال هایی بر شاخص های کلان اقتصادی اثر می گذارد و چگونه موجب تضعیف رشد و کاهش کارایی اقتصادی میشود. یافته های تحقیق نشان میدهد که فساد از طریق کاهش سرمایه گذاری های داخلی و خارجی، افت بهره وری، تنزل کیفیت خدمات عمومی، تشدید نابرابری های اجتماعی و تضعیف حاکمیت قانون، به صورت مستقیم و غیر مستقیم رشد اقتصادی را محدود میسازد. در نهایت، نتایج تحقیق حاکی از آن است که مقابله مؤثر با فساد مستلزم تقویت نهادهای نظارتی، ارتقای شفافیت، اصلاح ساختارهای اداری و ترویج فرهنگ پاسخگویی است؛ امری که میتواند زمینه ساز تحقق رشد اقتصادی پایدار و بهبود حکمرانی اقتصادی شود.

کلمات کلیدی: فساد؛ رشد اقتصادی؛ کیفیت نهادی؛ حکمرانی اقتصادی؛ تخصیص منابع.

مقدمه

فساد یکی از پیچیده ترین و پایداری ترین چالش های اقتصادی و اجتماعی در جوامع معاصر به شمار میرود. این پدیده که ریشه در ساختارهای سیاسی، فرهنگی و اداری دارد، به گونه ای عمل می کند که اصول اعتماد اجتماعی، کارایی نهادی و هنجارهای قانونی را تضعیف می نماید. تعاریف ارائه شده از سوی سازمان های بین المللی مانند بانک جهانی و سازمان شفافیت بین المللی، فساد را "سوءاستفاده از قدرت سپرده شده برای منفعت فردی یا شخصی" می دانند (Transparency International, 2020; World Bank, 2021). محققان مختلف نیز از چشم اندازهای گوناگون و مختلف به تعریف این پدیده پرداخته اند. برای نمونه، هانتینگتون فساد را انحراف از چهار چوب پذیرفته شده اداری میداند (Huntington, 2006)؛ نای آن را رفتاری تعریف میکند که از وظایف رسمی به منظور منافع شخصی منحرف میشود (Nye, 1967)؛ همچنین، آندرسکی و روز اکرم نیز فساد را سوء استفاده از قدرت عمومی برای منافع خصوصی عنوان کرده اند (Andreski, 1970; Rose-Ackerman, 2013a). این دیدگاه ها بیانگر آن است که فساد صرفاً یک تخطی فردی نیست، بلکه پدیده ای ساختاری است که در نتیجه ی ضعف نظارت، عدم شفافیت و ناکارآمدی نهادهای حکومتی شکل می گیرد (Theobald, 1990). از منظر اقتصادی، مطالعات نشان میدهد که فساد تأثیرات گسترده و فراگیری بر عملکرد کلان اقتصاد دارد. بطور نمونه، چیسلیک و گوچک استدلال می کنند که فساد با افزایش ریسک سرمایه گذاری و کاهش انگیزه سرمایه گذاران، رشد اقتصادی را تضعیف میسازد (Cieslik & Goczek, 2018). جیانگ و نیه بیان میدارد که روابط ناسالم میان شرکت ها و مقامات دولتی کارایی بازار را تضعیف کرده و باعث کاهش کیفیت عملکرد اقتصادی میشود (Jiang & Nie, 2014). به طور مشابه، ماکسیم تأکید میکند که فساد از طریق ایجاد بی عدالتی اداری، تخصیص ناکارآمد منابع، بهره وری اقتصادی را پایین میآورد (Maxim, 2017). اهمیت بررسی فساد زمانی بیشتر برجسته میشود که پیامدهای آن بر شاخص های کلان

اقتصادی تحلیل گردد. تحقیقات نشان میدهد که فساد منجر به کاهش اعتماد عمومی، اتلاف منابع دولتی، افزایش هزینه های اداری، کاهش کیفیت خدمات عامه، و تشدید نابرابری اجتماعی میگردد. افزون بر آن، فساد با تضعیف حاکمیت قانون و افزایش رفتارهای سود جویانه، زمینه بی ثباتی اقتصادی را فراهم می سازد و عملکرد اقتصادی را در بلند مدت متأثر می سازد. این موضوع را اقبال و همکاران و کاسترو و همکارانش نیز در مطالعه خود تایید کرده اند (Castro et al., 2020; Iqbal et al., 2021).

مطالعه حاضر با اتکا بر چارچوب های نظری و نظریه های معتبر اقتصادی و سیاسی، از جمله نظریه نمایندگی، نظریه انتخاب عمومی، نظریه رانت جویی و نظریه نهادی، برای تبیین ابعاد مختلف فساد استفاده شده است. با تحلیل و تلفیق یافته های نظری و تجربی تحقیقات پیشین، این تحقیق می کوشد الگوهای کلی اثرگذاری فساد بر عملکرد اقتصادی را شناسایی کرده و زمینه استخراج دلالت های سیاستی و پیشنهادهای اصلاحی در جهت کاهش فساد و بهبود عملکرد اقتصادی را فراهم سازد. بنابراین، پرداختن به فساد نه تنها برای تحلیل وضعیت اقتصاد، بلکه برای تدوین سیاست های اصلاحی و توسعه ای اهمیت حیاتی دارد.

چارچوب نظری

چارچوب نظری این تحقیق مبتنی بر چهار رویکرد اصلی در تبیین پدیده فساد است. هر یک از این نظریه ها سازوکارهای متفاوتی را برای شکل گیری و تداوم فساد و نیز پیامدهای اقتصادی آن تشریح می کنند. این رویکردها عبارت اند از: نظریه نمایندگی، نظریه انتخاب عمومی، نظریه سود جویی و نظریه نهادی. ترکیب این نظریه ها، منظر جامعی برای تحلیل اثرات فساد بر عملکرد اقتصادی فراهم میآورد.

۱-۱. نظریه نمایندگی

نظریه نمایندگی بیان می کند که فساد زمانی شکل می گیرد که میان «اصیل» - که میتواند مردم یا دولت باشد و «نماینده» یا کارگزار دولتی، فاصله ی اطلاعاتی و نظارتی ایجاد شود. در چنین شرایطی، کارگزار که مسؤولیت اجرای قوانین، مدیریت منابع و تصمیم گیری اجرایی را بر عهده دارد، نسبت به اصیل از اطلاعات بیشتری درباره ای فرایند ها و نتایج برخوردار است. این عدم تقارن اطلاعاتی زمینه ی را فراهم می سازد تا کارگزار بتواند با استفاده از اطلاعات پنهان، اقداماتی را در جهت منافع شخصی و برخلاف منافع عمومی انجام دهد (Scott, 1972).

از دیدگاه این نظریه، فساد نه صرفاً یک انحراف فردی، بلکه پیامد طبیعی ضعف ساختارهای نظارتی و پاسخگویی است. هنگامی که کنترل، شفافیت و پیگیری قانونی ناکافی باشد، کارگزار انگیزه بیشتری برای ترجیح منافع شخصی خود دریافت می کند و حتی رفتارهای فساد آلود میتواند برای او یک انتخاب «عقلانی» و کم هزینه جلوه نماید.

نکات کلیدی نظریه نمایندگی: وجود عدم تقارن اطلاعات میان اصیل و کارگزار؛ ضعف در نظارت، پاسخ گویی و مکانیسم های کنترل؛ امکان اولویت دهی به منافع شخصی بر منافع جمعی؛ عقلانی شدن رفتار فساد در شرایط نبود نظارت مؤثر.

بر این اساس، نظریه نمایندگی ریشه های ساختاری فساد را در نبود شفافیت، ضعف کنترل و ناکارآمدی سازوکارهای پاسخ گویی جست وجو میکند. به همین دلیل، محققان این مکتب تأکید می کنند که بهبود شفافیت اطلاعات، تقویت نهادهای نظارتی و افزایش پاسخ گویی میتواند به کاهش معنادار فساد در نهادهای دولتی منجر شود (Karklins, 2015).

۲-۱. نظریه انتخاب عمومی (Public Choice Theory)

مطابق نظریه انتخاب عمومی، فساد نتیجه رفتار عقلانی سیاستمداران، بوروکرات ها و صاحبان قدرت است که به جای پیگیری منافع عمومی، به دنبال حداکثرسازی منافع شخصی می باشند. این نظریه با نگاه اقتصادی به سیاست، فساد را پیامد طبیعی ساختارهای انگیزشی نادرست و ضعف پاسخگویی حکومت معرفی میکند (Huntington, 2006). مفروضات اصلی این نظریه: مقام دولتی برای کسب منفعت و درآمد اضافی یا نفوذ بیشتر عمل میکند؛ سیاستمداران تصمیماتی اتخاذ می کنند که منافع شخصی، انتخاباتی یا گروهی آن ها را تأمین کند؛ فساد زمانی گسترش می یابد که هزینه ارتکاب آن کمتر از منافع بالقوه آن باشد. براساس این رویکرد، فساد را نمیتوان فقط به «افراد فاسد» نسبت داد، بلکه باید آن را نتیجه طراحی نامناسب نهادهای حکومتی و انگیزه های غلط در سیستم سیاسی دانست.

۳-۱. نظریه رانت جویی (Rent-Seeking Theory)

نظریه رانت جویی که توسط اقتصاد دانانی مانند تولاک و کروگر مطرح و توسعه داده شد، بیان میکند که فساد زمانی شکل می گیرد که افراد یا گروه ها به جای تولید ارزش اقتصادی، به دنبال کسب درآمد و منافع از طریق امتیاز های ویژه حکومتی باشند. درین رویکرد، فساد به عنوان تلاشی برای دستیابی به رانت های غیر مولد تعریف می شود (Krueger, 1974; Tullock, 1967). نمونه های رایج جستجوی امتیاز های ویژه حکومتی (رانت جویی) شامل: اخذ امتیازات انحصاری؛ دست کاری قوانین برای منافع گروهی؛ خرید یا معامله مقام، قرارداد یا مجوز؛ و ایجاد ارتباطات ناسالم با مقامات دولتی میباشد. بر اساس تحلیل چیسلیک و گوچک، فساد نوعی تلاش برای کسب امتیازات ویژه است که موجب هدررفتن منابع، کاهش سرمایه گذاری و در نهایت کاهش رشد اقتصادی میشود (Cieślík & Goczek, 2018). در این دیدگاه، فساد نه تنها مانع توسعه اقتصادی است، بلکه انگیزه های کار و نوآوری را نیز تضعیف می کند.

۴-۱. نظریه نهادی (Institutional Theory)

در نظریه نهادی، فساد نتیجه ضعف نهادها، قوانین، و ساختارهای حکومتی دانسته میشود. نهادها مجموعه ای از قواعد رسمی و غیررسمی هستند که رفتار اقتصادی و اجتماعی را هدایت میکنند. زمانی که این نهادها ناکارآمد باشند، فساد به صورت ساختاری رشد می کند (North, 1991). عوامل نهادی مؤثر بر گسترش فساد: ضعف حاکمیت قانون؛ ناتوانی دستگاه قضایی در اجرای عدالت؛ نبود شفافیت و دسترسی آزاد به اطلاعات؛ فرهنگ سازمانی مبتنی بر روابط شخصی به جای قوانین رسمی؛ نبود مکانیسم های مؤثر پاسخگویی (Treisman, 2000). این رویکرد تأکید دارد که بدون اصلاحات نهادی، هیچ سیاست ضد فساد پایدار نخواهد بود؛ و تنها با تقویت نهادهای حکومتی، شفافیت اداری، و اجرای مؤثر قانون میتوان فساد را کاهش داد.

تلفیق نظریه های نمایندگی، انتخاب عمومی، رانت جویی و نهادی نشان میدهد که فساد از طریق سه سازوکار اصلی بر عملکرد اقتصاد تأثیر میگذارد. نخست، فساد با ایجاد عدم شفافیت، افزایش هزینه های مبادله و تشدید ریسک بازار، انگیزه سرمایه گذاری را کاهش داده و موجب کاهش ورود سرمایه به بخش های مولد میشود؛ امری که در مطالعات جیانگ و نیه به عنوان یکی از مهمترین مجراهای منفی فساد بر رشد اقتصادی معرفی شده است (Jiang & Nie, 2014). دوم، فساد از مسیر تخصیص نادرست منابع عمل میکند؛ زیرا رفتارهای رانت جویانه و تصمیمات مبتنی بر ترجیحات شخصی یا گروهی، منابع را از فعالیت های مولد به فعالیت های غیرمولد هدایت می کند و کارایی اقتصادی را کاهش میدهد. مطالعه کُته پوودا مارتینز کارواخال نیز تأکید میکند

که فساد موجب اتلاف منابع و کاهش بهره وری در اقتصاد میشود (Cotte Poveda et al., 2019). سوم، فساد با تضعیف اعتماد عمومی، کاهش مشروعیت نهادها و اجرای ناقص قوانین، بنیان های حاکمیت قانون را سست کرده و کارایی نهادی را در سطح کلان تضعیف می کند؛ موضوعی که وارن آن را یکی از بنیادی ترین پیامدهای ساختاری فساد می داند (Warren, 2004).

در مجموع، این سه مسیر نشان میدهند که فساد نه تنها یک انحراف فردی، بلکه سازوکاری سیستماتیک است که به صورت همزمان بر سرمایه گذاری، تخصیص منابع و اعتماد نهادی اثر گذاشته و موجب کاهش رشد اقتصادی و افزایش بی ثباتی میگردد.

پیشینه تحقیق (Literature Review)

ادبیات موجود نشان میدهد که فساد طی چند دهه ی اخیر به یکی از موضوعات مهم در تحقیقات اقتصادی تبدیل شده و بخش قابل توجهی از این مطالعات بر بررسی ابعاد و پیامد های اقتصادی فساد تمرکز داشته اند. یکی از نخستین تحلیل های رسمی در این حوزه، تحقیق یکی از دانشمندان بنام مو خاطر نشان میسازد که فساد با کاهش سرمایه گذاری، افزایش بی ثباتی سیاسی و تضعیف کیفیت نهادی، رشد اقتصادی را به طور قابل ملاحظه ای کاهش میدهد (Mo, 2001). نتایج این تحقیق زمینه نظری تحقیقات بعدی را شکل داده است و بسیاری از محققان فساد را یک مانع ساختاری توسعه اقتصادی می دانند. در همین راستا محققان چون روزاکرم و نورث تأکید می کنند که ضعف نهادها، نبود شفافیت و ناکارآمدی نظارتی، محیطی ایجاد می کند که فساد در آن به صورت سیستماتیک شکل گرفته و کارایی اقتصادی را کاهش میدهد (North, 1991; Rose-Ackerman, 2013a). در سطح کلان، بخش مهمی از ادبیات تحقیق بر بررسی رابطه میان فساد و رشد اقتصادی تمرکز شده است. برای نمونه، تحقیق بهاتاچاریا و جاها نشان میدهد که فساد در کشور های در حال توسعه باعث کاهش سرمایه گذاری خصوصی و کاهش بهره وری می شود (Bhattacharyya & Jha, 2013). همچنین، تحقیق موکرچی و ساه در هند نشان میدهد که فساد از طریق کاهش بهره وری کل عوامل، رشد اقتصادی را محدود میکند (Mukherjee & Sah, 2021). دنتایج مشابهی در تحقیقات اترمی و سائو، کولمن و فاروق و همکاران گزارش شده است؛ به گونه ای که تقریباً تمامی این تحقیقات فساد را عاملی می دانند که با افزایش هزینه های مبادله، ایجاد عدم قطعیت و هدایت منابع از فعالیت های مولد به غیرمولد، عملکرد اقتصادی را تضعیف می کند (Bryan B., 2013; Coleman & Major, 2011; Ertimi & Saeh, 2013; Farooq et al., 2013). در مورد پاکستان، ادبیات تحقیق گسترده تری نیز وجود دارد. تحقیقات امین و همکاران، اشفاق و وقاص و فیض الرحمن نشان میدهند که فساد یکی از اساسی ترین موانع رشد اقتصادی در این کشور است. این تحقیقات بیان می کنند که فساد از طریق تضعیف نهادهای حکمرانی، کاهش اعتماد بازار، محدودسازی تجارت خارجی، کاهش سرمایه گذاری، و افزایش بی ثباتی کلان، اقتصاد پاکستان را دچار اختلال می کند. علاوه بر این، فساد با کاهش درآمد های مالیاتی، افزایش کسری بودجه و کاهش کیفیت خدمات عمومی، ظرفیت دولت برای حمایت از رشد اقتصادی را محدودتر می سازد (Amin et al., 2013; Faiz-Ur-Rehman et al., 2007; Ishfaq & Waqas, 2023). بخش دیگری از ادبیات تحقیق بر سرمایه گذاری های مستقیم خارجی (FDI) تمرکز دارد. در این حوزه، تحقیق عظم و احمد نشان میدهد که فساد با افزایش ریسک سیاسی، فضای سرمایه گذاری را بی ثبات کرده و موجب کاهش ورود سرمایه گذاری مستقیم خارجی به کشور های کمتر توسعه یافته میشود. همچنین تحقیق آپوها میلاگه و سریالاثا بیان می کند که فساد با کاهش اعتماد سرمایه گذاری و افزایش هزینه های اداری، جریان سرمایه گذاری خارجی را محدود می سازد (Appuhamilage & Sriyalatha, 2019). در مطالعه دیگر، پولوک در مورد

اقتصاد بنگلادیش تاکید می کند که فساد به عنوان مهمترین مانع جذب سرمایه گذاری های مستقیم خارجی عمل کرده و یکی از عوامل اصلی نا کار آمدی نظام مقرراتی در این کشور است (Pulok, 2010). علاوه بر این، تحقیقات آدامز و کلوبودو نشان میدهد که اثرات منفی فساد بر سرمایه گذاری های مستقیم خارجی در کشور های که از کیفیت نهادی ضعیف تری برخوردارند شدیدتر است (Adams & Klobodu, 2016).

در کنار سرمایه گذاری های مستقیم خارجی، بخشی از ادبیات به تجارت خارجی و درجه باز بودن اقتصادی پرداخته است. که در این زمینه، تحقیق فیض الرحمان و همکاران نشان میدهد که فساد، در تعامل با باز بودن تجارت، میتواند اثرات منفی روند جهانی سازی را تشدید کند و مانع توسعه تجارت شود (Faiz-Ur-Rehman et al., 2007). گروه دیگری از تحقیقات به بررسی تخصیص منابع و بهره وری پرداخته اند. در این زمینه، تحقیق اکویونلو و راملا نشان میدهد که فساد موجب گسترش رفتارهای سود جویانه شده و با جانشین سازی فعالیت های غیر مولد به جای فعالیت های مولد، رشد اقتصادی را کاهش می دهد (Akkoyunlu & Ramella, 2017). همچنین، تحقیق منتشر شده توسط کورنیینکو و همکاران تایید می کند که فساد با افزایش هزینه های تولید، کاهش انگیزه نوآوری و تضعیف بهره وری نیروی کار، عملکرد اقتصادی را با اختلال مواجه میسازد (Korniienko et al., 2020).

بخش مهمی از ادبیات جدید، اثرات فساد بر نابرابری و فقر را بررسی کرده است. تحقیق کنک-ماسیل و همکاران نشان میدهد که فساد از طریق انتقال منابع عمومی به نفع گروه های دارای قدرت و نفوذ، موجب تشدید نابرابری درآمدی میشود (Keneck-Massil et al., 2021). بخش دیگر از ادبیات، ارتباط میان فساد و حکمرانی اقتصادی را تحلیل کرده است. درین زمینه، تحقیق اوان و همکاران تاکید می کند که کیفیت حکمرانی، کارایی دولت و ثبات سیاسی نقش تعدیل کننده مهمی در شدت اثرگذاری فساد بر رشد اقتصادی دارند (Awan et al., 2018). افزون بر این، برخی تحقیقات اثرات فساد را در بخش های خاص اقتصادی بررسی کرده اند. برای نمونه، تحقیق پوپراوه نشان میدهد که فساد موجب کاهش جریان گردشگری میشود؛ زیرا تصور عمومی از ناامنی و ریسک سفر افزایش می یابد (Poprawe, 2015).

در جمع بندی، ادبیات موجود به طور گسترده توافق دارد که فساد؛ جذب سرمایه گذاری داخلی و خارجی را کاهش میدهد؛ تخصیص منابع را مختل و بهره وری را کاهش میدهد؛ حکمرانی اقتصادی را تضعیف می کند؛ تجارت و رقابت پذیری را محدود می سازد؛ نابرابری و فقر را افزایش میدهد؛ و در نهایت رشد اقتصادی را به طور مستقیم و غیرمستقیم کاهش میدهد. این مجموعه شواهد نشان میدهد که فساد صرفاً یک انحراف اداری نیست، بلکه یک چالش نهادی و ساختاری است که تمامی جنبه های عملکرد اقتصادی را تحت تأثیر قرار میدهد. بنابراین، تحقیق حاضر با تکیه بر ادبیات علمی گسترده، اهمیت بهبود حکمرانی، افزایش شفافیت و کاهش انگیزه های منفعت طلبی و سود جویی را به عنوان پیش شرط توسعه اقتصادی برجسته میسازد.

۱-۵. انواع فساد (Types of Corruption)

فساد یک پدیده واحد و ساده نیست، بلکه اشکال گوناگون دارد که هر کدام از آنها پیامدها متفاوتی بر نظام اداری، سیاسی و اقتصادی برجای می گذارند. طبقه بندی علمی فساد معمولاً شامل فساد کلان، فساد سیاسی، فساد اداری، فساد شرکتی و فساد سیستماتیک است. شناخت انواع فساد در تحلیل چگونگی های آن و طراحی سیاست های مؤثر برای مقابله با این پدیده اهمیت اساسی دارد (Noorzai et al., ۲۰۲۵).

۱-۵-۱. فساد کلان (Grand Corruption)

فساد کلان به سوء استفاده مقامات بلند پایه حکومتی از قدرت و منابع عمومی برای منافع شخصی یا گروهی اشاره دارد. این نوع فساد معمولاً در سطوح تصمیم گیری عالی رخ میدهد و شامل مواردی چون اختلاس های بزرگ، قراردادهای حکومتی ناسالم، تغییر قوانین به نفع افراد خاص، و سوء استفاده از قدرت سیاسی میشود. روز-اکرم و پالیفکا تأکید می کنند که این نوع فساد خطرناکترین شکل فساد میباشد، زیرا نه تنها مقدار عظیمی از منابع را هدر میدهد، بلکه ساختارهای حکومتی و اعتماد عمومی را نیز به گونه ای عمیق تخریب می کند (Rose-Ackerman & Palifka, 2016). لیوس نیز اشاره میکند که فساد مقامات ارشد سبب میشود منافع عمومی قربانی منافع سیاسی و اقتصادی گروه های خاص گردد (Lewis, 2011).

۲-۵-۱. فساد سیاسی (Political Corruption)

فساد سیاسی در سطح تصمیم گیری های کلان سیاسی و قانون گذاری رخ میدهد و شامل اعمالی مانند رشوت دهی و رشوت ستانی، لابی گری غیرقانونی، تقلب انتخاباتی، سوء استفاده از منابع دولتی برای اهداف سیاسی، و انتصاب های مبتنی بر روابط شخصی است. به باور روز-اکرم، فساد سیاسی زمانی شکل می گیرد که تصمیم گیرندگان حکومتی از قدرت سیاسی برای کسب امتیازات و منافع خصوصی استفاده می کنند. مطالعه لوهوک نشان میدهد که تقلب انتخاباتی یکی از جدی ترین تهدیدها برای ثبات سیاسی و اقتصادی است؛ زیرا مشروعیت حکومت را زیر سؤال برده و اعتماد سرمایه گذاران را کاهش میدهد (Lehoucq, 2003). افزون بر این، روی بیان میکند که پدیده های مانند نیوتیزم (استخدام خویشاوندان بدون شایستگی) و کرونیزم (توزیع امتیازات بر اساس روابط شخصی) از عوامل عمده تضعیف کارایی نظام سیاسی و اقتصادی اند (Roy, 2021).

۳-۵-۱. فساد اداری (Administrative Corruption)

فساد اداری در سطوح پایین و میانی حکومت رخ میدهد؛ جایی که کارمندان دولتی در انجام وظایف روزمره خود، در مقابل دریافت رشوه، خدمات را به تعویق می اندازند، قانون را دور می زنند، مجوزها را خارج از طرز العمل صادر می کنند، یا امکانات دولتی را به نفع افراد خاص مورد سوء استفاده قرار میدهند. این نوع فساد به صورت مستقیم با شهروندان و بخش خصوصی در تعامل است و موجب کاهش اعتماد عمومی و افزایش هزینه های اداری میشود. کلیتگارد توضیح میدهد که فساد اداری جریان عادی خدمات را مختل کرده، انگیزه کارمندان را کاهش می دهد و در نتیجه موجب گسترش ناکارآمدی در نهاد های دولتی میشود (Klitgaard, 1988). همچنین، تانزی و داوودی تأکید می کنند که فساد اداری بار مالی دولت را افزایش داده و با کاهش کارایی اداری، بهره وری اقتصادی را به شکل گسترده ای تضعیف می سازد (Tanzi & Davoodi, 2012).

۴-۵-۱. فساد شرکتی یا سازمانی (Corporate Corruption)

فساد شرکتی مربوط به سوء استفاده ی مقامات یا کارکنان شرکت ها و نهادهای خصوصی از موقعیت سازمانی برای کسب منافع شخصی است. این نوع فساد شامل رشوه در معاملات تجاری، تبانی در قراردادهای، گزارش دهی نادرست مالی، و اختلاس درون سازمانی میباشد (Castro et al., 2020). فساد شرکتی را «سوء استفاده از قدرت رسمی توسط یک نماینده سازمانی به منظور کسب منفعت شخصی یا سازمانی» تعریف می کنند. این نوع فساد میتواند رقابت سالم را از بین ببرد و منجر به افزایش قیمت ها، کاهش کیفیت محصولات و تضعیف شفافیت اقتصادی شود.

۱-۵-۵. فساد سیستماتیک (Systemic Corruption)

فساد سیستماتیک به حالتی گفته میشود که در آن فساد به بخشی پایدار، معمول و نهادینه شده ساختار حکومتی و اجتماعی تبدیل گردد. این نوع فساد زمانی رخ میدهد که رفتارهای فاسد در میان کارگزاران دولت و شبکه های قدرت چنان فراگیر شود که به جای استثنا، به قاعده غالب در نظام اداری، سیاسی و اقتصادی مبدل شود. در چنین شرایطی: فساد استثنا نیست، بلکه قاعده است؛ قوانین برای اعمال فشار یا کسب منافع خصوصی (شخصی) مورد استفاده قرار نمیگیرند؛ هیچ نظام نظارتی مؤثر وجود ندارد؛ اعتماد عمومی به طور جدی تضعیف میشود؛ دستگاه های دولتی عملاً در خدمت شبکه های مفسد قرار میگیرند. جانستون تأکید می کند که فساد سیستماتیک خطرناکترین نوع فساد است؛ زیرا بافت نهادی و ارزش های اجتماعی را از درون تخریب و فرسوده میسازد و احتمال اصلاح پایدار را به شدت کاهش میدهد (Johnston, 2005). طبقه بندی فساد نشان می دهد که این پدیده طیفی گسترده دارد؛ از رفتارهای فردی و کوچک در سطوح اداری گرفته تا شبکه های پیچیده و سازمان یافته سیاسی و اقتصادی. هر نوع فساد روندهای ویژه خود را دارد و پیامدهای متفاوتی بر عملکرد دولت و اقتصاد برجا میگذارد. درک این انواع، مقدمه مهمی برای تحلیل پیامدهای اقتصادی فساد و طراحی راهکارهای مؤثر برای مقابله با آن است.

۱-۶-۱. پیامدهای اقتصادی فساد (Economic Consequences of Corruption)

فساد با برهم زدن نظم طبیعی بازار، کاهش شفافیت و تضعیف کارکرد نهادهای اقتصادی، پیامدهای گسترده و چند بعدی بر عملکرد اقتصاد برجا می گذارد. مطالعات نظری و تجربی نشان میدهد که فساد نه تنها روند رشد اقتصادی را کند می سازد، بلکه کیفیت نهادهای اقتصادی، بهره وری، سرمایه گذاری، رقابت پذیری و توزیع عادلانه منابع را نیز مختل می نماید. با توجه به این گستردگی آثار، پیامدهای اقتصادی فساد را می توان در چند محور کلیدی مورد بررسی قرار داد که در ادامه به صورت ذیل تشریح میگردد.

۱-۶-۱-۱. کاهش سرمایه گذاری و تضعیف رشد اقتصادی

یکی از مهمترین پیامدهای فساد، کاهش انگیزه سرمایه گذاری داخلی و خارجی است. فساد با افزایش ریسک اقتصادی، نا اطمینانی در بازار و تحمیل هزینه های غیررسمی، محیط سرمایه گذاری را نا مساعد میسازد. به باور چیسلیک و گوچک، فساد با افزایش عدم قطعیت در بازدهی سرمایه، جذابیت اقتصادی کشور را برای سرمایه گذاران کاهش میدهد (Cieślík & Goczek, 2018). همچنین، جیانگ و نیه تأکید می کنند که فساد از طریق افزایش هزینه های معاملاتی، ورود سرمایه به بخش های مولد اقتصاد را محدود می سازد (Jiang & Nie, 2014). کاهش سرمایه گذاری در نهایت ظرفیت تولیدی کشور را کاهش داده و رشد اقتصادی را به طور قابل ملاحظه ای تضعیف و کاهش میدهد.

۱-۶-۱-۲. تخصیص نادرست منابع و کاهش بهره وری

در شرایط فسادآلود، منابع اقتصادی نه براساس شایستگی و اولویت های توسعه ای، بلکه بر اساس ارتباطات شخصی، رشوه و نفوذ سیاسی تخصیص داده میشوند. در چنین شرایطی، پروژه های غیرمولد و کم اهمیت حمایت می شوند، در حالی که بخش های حیاتی اقتصاد با کمبود سرمایه و نبود حمایت مالی مواجه می گردند. به باور کوته پوودا و همکاران، فساد موجب انتقال منابع از فعالیت های مولد به فعالیت های غیرمولد میشود و این وضعیت در مجموع

بهره وری اقتصاد را پایین می‌آورد (Cotte Poveda et al., 2019). کاهش بهره وری در سطح کلان اقتصادی، کاهش رقابت پذیری و تشدید رکود اقتصادی را به دنبال دارد.

۱-۶-۳. افزایش مصارف کسب و کار و کاهش رقابت پذیری

فساد با تحمیل هزینه های اضافی مانند پرداخت رشوه، هزینه های تسهیل گری و سایر مخارج غیرقانونی، مصارف فعالیت های اقتصادی را افزایش می‌دهد. این وضعیت به ویژه برای شرکت های کوچک و متوسط که توان پرداخت هزینه های غیررسمی را ندارند، فشار بیشتری ایجاد می کند. تحقیقات نشان می‌دهد که گسترش فساد رقابت سالم بازار را مختل کرده و موجب شکل گیری انحصارات ناسالم می‌شود؛ زیرا شرکت هایی که توانایی پرداخت رشوه را دارند، دسترسی بیشتری به مجوزها، قراردادهای و امتیازات کسب می کنند، در حالی که شرکت های شایسته کنار زده می شوند. روز-اکرمین و پالیفکا توضیح می‌دهند که این روند در نهایت موجب کاهش کیفیت محصولات، افزایش قیمت ها و کاهش نوآوری می‌شود (Rose-Ackerman, 2008).

۱-۶-۴. کاهش کیفیت خدمات عامه و زیرساخت ها

فساد با انحراف منابع از بخش های حیاتی مانند آموزش، صحت، زیرساخت ها و خدمات اجتماعی، موجب کاهش کیفیت این خدمات و تضعیف پایه های توسعه انسانی می‌شود. فساد در قراردادهای عمومی، خریداری تجهیزات، استخدام پرسنل و مدیریت پروژه ها، باعث می‌شود منابع عمومی به صورت ناکارآمد مصرف شوند یا بخشی از آنها اختلاس گردد. این وضعیت منجر به مراکز تعلیمی ناکارآمد، مراکز صحتی بی کیفیت، جاده های نا امن و زیرساخت های فرسوده می‌شود. تانزی و داوودی تأکید می‌کنند که فساد در بخش خدمات عامه کارایی سرمایه گذاری دولتی را کاهش داده و موجب افزایش هزینه های بلندمدت دولت می‌شود (Tanzi & Davoodi, 2012).

۱-۶-۵. تضعیف اعتماد نهادی و مشروعیت حکومت

فساد موجب کاهش اعتماد عمومی نسبت به نهادهای دولتی می‌شود و مشروعیت سیاسی حکومت را زیر سؤال می برد. کاهش اعتماد نهادی موجب کاهش مشارکت اجتماعی، کاهش تمایل به پیروی از قوانین، و تضعیف همبستگی اجتماعی می‌شود. وارن توضیح می دهد که فساد، فرآیند تصمیم گیری دموکراتیک را منحرف ساخته و شهروندان را از مشارکت موثر در اداره امور عامه محروم می سازد (Warren, 2004). از دیدگاه اقتصادی، کاهش اعتماد نهادی به معنای کاهش سرمایه اجتماعی است؛ عاملی که نقش اساسی در شکل گیری محیط مناسب برای رشد و توسعه ی اقتصادی دارد.

۱-۶-۶. افزایش نابرابری اجتماعی و فقر

فساد موجب انتقال منابع از بخش عمومی به نفع گروه های دارای نفوذ می شود و در نتیجه شکاف طبقاتی را افزایش می‌دهد. در نظام های آلوده به فساد، فرصت های اقتصادی نه بر اساس شایستگی، بلکه بر اساس روابط توزیع می‌شود. روی بیان می کند که پدیده هایی مانند خویش خوری (نیوتیزم) و دوست سالاری (کرونیسم) نابرابری اجتماعی را تشدید کرده و طبقه آسیب پذیر را در چرخه فقر نگه می دارد (Roy, 2021). افزایش نابرابری از طریق کاهش فرصت های آموزشی، کاهش دسترسی به خدمات و کاهش تحرک اجتماعی، رشد اقتصادی را متاثر می‌سازد و فقر را استمرار می بخشد.

۱-۶-۷. افزایش کسری بودجه، بدهی دولت و ضعف مالیه عامه

فساد موجب کاهش عواید دولت از طریق فرار مالیاتی، معافیت های غیرقانونی و اختلاس می شود. در عین حال، مصارف دولت به دلیل پروژه های ناکارا و پرداخت های غیرقانونی افزایش می یابد. این روند موجب افزایش کسری بودجه و بدهی دولت می گردد و ظرفیت مالی حکومت برای تأمین خدمات عامه را کاهش میدهد. لیوس اظهار میدارد که فساد در مدیریت مالی دولت باعث کاهش شفافیت و تضعیف سیاست گذاری اقتصادی میشود (Lewis, 2011).

۱-۶-۸. اختلال در حاکمیت قانون و کارایی اداری

فساد اجرای قوانین را تضعیف کرده و رفتار اداری را به سمت قانون گریزی، ترجیح روابط بر ضوابط و گسترش بی عدالتی سوق میدهد. اجرای ناقص قانون، ریسک فعالیت اقتصادی را افزایش داده و فعالان اقتصادی نمیتوانند بر یک چارچوب قابل پیش بینی اتکا کنند. این وضعیت انگیزه سرمایه گذاری را کاهش داده و موجب گسترش اقتصاد غیررسمی میشود. روز-اکرمن توضیح میدهد که فساد حاکمیت قانون را تضعیف کرده و ظرفیت کارایی اداری حکومت را از بین می برد (Rose-Ackerman, 2013b).

روش شناسی تحقیق (Methodology)

این تحقیق از نگاه هدف، بنیادی - تحلیلی و از لحاظ ماهیت، نظری (مفهومی) می باشد. روش تحقیق مورد استفاده، تحلیل نظری و مرور نظام مند ادبیات علمی در زمینه فساد و پیامدهای اقتصادی آن است. در این چارچوب، تلاش شده است با استفاده از نظریه های معتبر اقتصادی و سیاسی، از جمله نظریه ی نمایندگی، نظریه ی انتخاب عمومی، نظریه ی رانت جویی و نظریه ی نهادی، پدیده ی فساد به صورت ساختاری و تحلیلی مورد بررسی قرار گیرد. منابع مورد استفاده در این پژوهش شامل کتاب ها، مقالات علمی تحقیقی منتشر شده در مجلات معتبر بین المللی، گزارشهای نهادهای بین المللی (مانند بانک جهانی و سازمان شفافیت بین المللی) و مطالعات تجربی مرتبط با فساد و رشد اقتصادی می باشد. گزینش منابع بر اساس معیارهایی چون اعتبار علمی، ارتباط مستقیم با موضوع تحقیق، و انتشار در مجلات معتبر علمی انجام شده است. روند تحقیق شامل سه مرحله ی اساسی بوده است: نخست، شناسایی و طبقه بندی مفهومی انواع فساد و چارچوب های نظری مرتبط با آن؛ دوم، تحلیل و مقایسه ی یافته های تجربی تحقیقات پیشین در مورد پیامدهای اقتصادی فساد؛ و سوم، تلفیق نتایج نظری و تجربی به منظور استخراج الگوهای کلی اثرگذاری فساد بر عملکرد اقتصادی. این رویکرد امکان ارائه ی یک تحلیل جامع، منسجم و نظام مند از پیامدهای اقتصادی فساد را فراهم ساخته و زمینه را برای استخراج دلالت های سیاستی و پیشنهاد های اصلاحی در جهت کاهش فساد و بهبود عملکرد اقتصادی مهیا میسازد.

بحث (Discussion)

یافته های نظری و بررسی ادبیات نشان میدهد که فساد یک پدیده تک بُعدی نبوده، بلکه میکانیزمی پیچیده و چندلایه دارد که از تعامل میان عوامل نهادی، اداری، سیاسی و اقتصادی شکل می گیرد. تحلیل پیامدهای اقتصادی فساد در بخش های پیشین نشان داد که این پدیده از مسیرهای گوناگون بر شاخص های کلان اقتصادی اثر می گذارد و موجب کاهش کارایی اقتصاد، افزایش نابرابری، و تضعیف رشد اقتصادی می شود. در این بخش، تلاش می شود نتایج به دست آمده در چارچوب نظری، انواع فساد و پیامدهای اقتصادی آن، در یک نگاه تحلیلی تلفیق گردد تا سازوکارهای اصلی اثرگذاری فساد بر اقتصاد روشن تر شود. نخست، بررسی ها نشان میدهد که کیفیت نهادی نقشی بنیادی در شکل گیری فساد و پیامدهای اقتصادی آن دارد. نهادهایی که وظیفه تنظیم روابط اقتصادی، حمایت از حقوق مالکیت، تأمین شفافیت و ایجاد محیط امن برای فعالیت های اقتصادی را برعهده دارند، در صورت آلودگی به فساد کارکرد خود را از دست داده و زمینه بی ثباتی اقتصادی را فراهم میسازد. نظریه نهادی تأکید می کند که تفاوت در کیفیت نهادهای حکومتی عامل اصلی تفاوت در سطح فساد میان کشورها است (North, 1990). از این رو، کشورهایی با قوانین ضعیف، دستگاه قضایی غیرمستقل و نبود پاسخ گویی، بیشتر در معرض گسترش فساد و آثار مخرب آن قرار دارد. یافته های روز-اکرمن و پالیفکا نیز تأکید می کند که ضعف نهادی، فساد را در سطح ساختاری باز تولید می کند (Rose-Ackerman & Palifka, 2016). دوم، تحلیل نظریه نمایندگی و انتخاب عمومی نشان میدهد که فساد محصول رفتار عقلانی کارگزاران در پاسخ به ساختارهای انگیزشی معیوب است. وقتی نظارت نا کافی باشد، اطلاعات نامتقارن باشد و ساختارهای انگیزشی برای منافع شخصی مساعد باشد، کارگزاران دولتی تمایل بیشتر به رفتارهای فسادآلود دارند. هانتینگتون و اسکات بیان می کنند که فساد نه از انحراف فردی، بلکه از طراحی نادرست ساختار اداری و سیاسی سرچشمه می گیرد (Huntington, 2006; Scott, 1972). بنابر این، بر خوردهای مقطعی یا فرد محور تأثیر پایدار ندارد؛ بلکه اصلاحات نهادی و و طراحی مجدد ساختارهای انگیزشی لازمه کاهش فساد است.

سوم، بررسی نظریه رانت جویی نشان میدهد که فساد باعث انتقال منابع از فعالیت های مولد به فعالیت های غیرمولد می شود. تولاک و کروگر توضیح میدهد که رانت جویی یکی از مخرب ترین اشکال فساد است، زیرا نه تنها منابع را هدر می دهد، بلکه انگیزه رقابت سالم و نوآوری اقتصادی را نیز از بین می برد (Krueger, 1974; Tullock, 1967). این یافته ها با مطالعات تجربی مانند تحقیق چیسلیک و گوچک سازگار است که نشان می دهد فساد موجب کاهش بهره وری و حدود شدن رشد اقتصادی می گردد (Cieślík & Goczek, 2018).

چهارم، بررسی پیامدهای اقتصادی فساد تأیید می کند که سرمایه گذاری بیشترین آسیب را از فساد دریافت می کند. از آنجا که سرمایه گذاران نیازمند محیطی پیش بینی پذیر و شفاف هستند، وجود فساد به عنوان یک ریسک اقتصادی کلان، جذابیت سرمایه گذاری داخلی و خارجی را کاهش میدهد. نااطمینانی ناشی از فساد و هزینه های غیررسمی مانند رشوه، موجب می شود سرمایه گذاران تمایل کمتری به حضور در اقتصاد داشته باشند. جیانگ و نیه نشان میدهد که هزینه های معاملاتی ناشی از فساد باعث کاهش ورود سرمایه به بخش های مولد و کاهش ظرفیت تولیدی اقتصاد میشود (Jiang & Nie, 2014). این موضوع به طور مستقیم بر رشد اقتصادی اثرگذار است و ظرفیت تولیدی اقتصاد را کاهش میدهد. پنجم، نتایج بررسی ها نشان میدهد که فساد سبب کاهش کیفیت خدمات عامه و زیرساخت های اقتصادی میشود. سوء استفاده از منابع عمومی، قراردادهای غیرشفاف، و ناکارآمدی اداری باعث می شود بخشی از منابعی که باید در آموزش، صحت، حمل و نقل، انرژی و زیرساخت های عمومی مصرف شود، انحراف یابد. نتیجه این امر کاهش بهره

وری نیروی کار، کاهش دسترسی مردم به خدمات باکیفیت، و افزایش مصارف بلندمدت دولت است. تانزی و داوودی بیان میکند که فساد در بخش خدمات عمومی موجب کاهش کارایی سرمایه گذاری دولتی و افزایش هزینه های بلند مدت دولت میشود. (Tanzi & Davoodi, 2012)

ششم، تحلیل اثرات اجتماعی-اقتصادی نشان می دهد که فساد نابرابری اقتصادی تشدید می کند. در ساختارهای آلوده به فساد، فرصت های اقتصادی نه براساس شایستگی، بلکه براساس روابط و قدرت توزیع می شود. آقای روی خاطر نشان میسازد که این امر موجب انتقال منابع و امتیازات به طبقات خاص می گردد و در نهایت فاصله طبقاتی جامعه افزایش می یابد (Roy, 2021). افزایش نابرابری از طریق کاهش دسترسی به خدمات، کاهش تحرک اجتماعی و محدودیت فرصت های اقتصادی، رشد اقتصادی را در بلند مدت تضعیف می کند.

در نهایت، تحلیل های انجام شده بیانگر این است که فساد یک پدیده اجتماعی-اقتصادی عمیقاً ریشه دار با اثرات مستقیم و غیرمستقیم بر عملکرد اقتصادی است. فساد از یک سو فرایند اقتصادی مانند سرمایه گذاری، تولید و تخصیص منابع را مختل می کند، و از سوی دیگر بنیان های نهادی مانند شفافیت، اعتماد عمومی و حاکمیت قانون را تضعیف می کند. همین تداخل میان عوامل اقتصادی و نهادی، فساد را به یکی از پیچیده ترین چالشهای توسعه تبدیل کرده است. بنابراین، مقابله مؤثر با فساد نیازمند رویکردی چند بعدی است که همزمان شامل اصلاحات نهادی، تقویت نظارت، افزایش شفافیت، ارتقای فرهنگ پاسخگویی، و بازطراحی ساختارهای انگیزشی باشد.

نتیجه گیری (Conclusion)

یافته های این تحقیق نشان میدهد که فساد یکی از عمیق ترین و پایدارترین موانع توسعه اقتصادی است که اثرات آن از سطح خرد تا سطح کلان اقتصادی امتداد می یابد. تحلیل چارچوب های نظری و ادبیات تجربی نشان داد که فساد صرفاً نتیجه رفتارهای فردی نیست، بلکه پدیده ای ساختاری است که ریشه در ضعف نهادها، ناکارآمدی نظام های نظارتی، نبود شفافیت و ساختارهای انگیزشی معیوب دارد.

از منظر اقتصادی، فساد با کاهش سرمایه گذاری، افزایش هزینه های مبادله، انحراف منابع از فعالیت های مولد به غیرمولد، و افت بهره وری، رشد اقتصادی را به طور معنادار تضعیف می کند. افزون بر این، فساد با تضعیف اعتماد نهادی، کاهش کیفیت خدمات عامه، افزایش نابرابری اجتماعی و فقر، و اختلال در حاکمیت قانون، محیط اقتصادی را برای فعالیت سالم و رقابتی نامساعد می سازد. این مجموعه پیامدها نشان میدهد که فساد نه تنها یک مشکل اقتصادی، بلکه یک چالش نهادی و اجتماعی فراگیر است.

بر این اساس، مقابله مؤثر با فساد مستلزم رویکردی چند بعدی و بلند مدت است. اصلاحات نهادی، تقویت حاکمیت قانون، افزایش شفافیت در نظام اداری و مالی، استقلال دستگاه قضایی، و ایجاد مکانیزم های مؤثر پاسخ گویی، از پیش شرط های اساسی کاهش فساد به شمار میروند. همچنین، ارتقای آگاهی عمومی، تقویت نقش جامعه مدنی و رسانه ها، و بازطراحی ساختارهای انگیزشی در بخش عمومی میتواند نقش مکمل مهمی در مهار فساد ایفا کند.

در نهایت، این تحقیق تأکید می کند که کاهش فساد نه تنها یک ضرورت اخلاقی و سیاسی، بلکه شرطی اساسی برای دستیابی به رشد پایدار اقتصادی، کاهش نابرابری و تقویت ثبات اجتماعی است. بدون اصلاحات نهادی و نظارتی، سیاست های اقتصادی به تنهایی قادر به تحقق توسعه پایدار نخواهند بود. بر بنیاد یافته های این تحقیق و تحلیل پیامدهای اقتصادی فساد، میتوان پیشنهادهای سیاستی زیر را به منظور کاهش فساد و بهبود عملکرد اقتصادی ارائه کرد.

- ✓ تقویت حاکمیت قانون و استقلال دستگاه قضایی: اجرای عادلانه و بدون تبعیض قانون و تضمین استقلال نهادهای قضایی، پیش شرط اساسی مهار فساد و افزایش اعتماد عمومی به حکومت محسوب میشود.
- ✓ افزایش شفافیت و پاسخگویی در نظام اداری و مالی دولت: شفافیت در بودجه، قراردادهای و مصارف عمومی، همراه با ایجاد میکانیزم های مؤثر پاسخگویی، میتواند زمینه های سوء استفاده و فساد را به طور قابل ملاحظه کاهش دهد.
- ✓ اصلاح ساختارهای انگیزشی و اداری بخش عمومی: ایجاد نظام استخدام و ارتقای شغلی مبتنی بر شایستگی، پرداخت عادلانه معاشات و کاهش تعامل مستقیم میان کارمند و مراجع کننده، نقش مهمی در کاهش فساد اداری دارد.
- ✓ دیجیتال سازی خدمات دولتی و تقویت نظارت نهادی: گسترش خدمات الکترونیکی، اتوماسیون اداری و تقویت نهادهای مستقل نظارت و حسابرسی، فرصت های فساد را محدود ساخته و کارایی اداری را افزایش میدهد.
- ✓ تقویت فرهنگ ضد فساد و مشارکت جامعه مدنی: آگاهی دهی عمومی، آموزش اخلاق اداری و حمایت از رسانه های آزاد و نهادهای جامعه مدنی، میتواند به عنوان عامل مکمل اصلاحات نهادی، در کاهش پایدار فساد مؤثر واقع شود.

References

- Adams, S., & Klobodu, E. K. M. (2016). Financial development, control of corruption and income inequality. *International Review of Applied Economics*, 30(6), 790–808. <https://doi.org/10.1080/02692171.2016.1208740>
- Akkoyunlu, S., & Ramella, D. (2017). Corruption and Economic Development. *The Rimini Centre for Economic Analysis*, 17–29. <https://www.researchgate.net/publication/321950654>
- Amin, M., Ahmed, A., & Zaman, K. (2013). The relationship between corruption and economic growth in Pakistan: Looking beyond the incumbent. *Oeconomics of Knowledge*, 5(3), 21–36.
- Andreski, S. (1970). Kleptocracy as a system of government. In A. J. Heidenheimer (Ed.), *Political corruption: Readings in comparative analysis* (pp. 346–357). Holt, Rinehart, and Winston. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511624995.010>
- Appuhamilage, M., & Sriyalatha, K. (2019). The impact of corruption on economic growth: A case study of South Asian countries. *Journal of Business Management and Economic Research*, 3(10), 35–47. <https://doi.org/10.29226/TR1001.2019.161>
- Awan, R., Akhtar, T., Rahim, S., Sher, F., & Raza, A. (2018). Governance, Corruption, and Economic Growth. *Pakistan Economic and Social Review*, 56(1), 1–20. <https://doi.org/10.2307/26616730>
- Bhattacharyya, S., & Jha, R. (2013). Economic growth, law, and corruption: Evidence from India. *Comparative Economic Studies*, 55(2), 287–313. <https://doi.org/10.1057/ces.2013.4>
- Bryan B. Coleman, & Major, U. S. A. (2011). *The impacts of corruption on economic development in Afghanistan: A study of the effects of nepotism and bribery* [Master's thesis]. U.S. Army Command and General Staff College.
- Castro, A., Phillips, N., & Ansari, S. (2020). Corporate corruption: A review and an agenda for future research. *Academy of Management Annals*, 14(2), 935–968. <https://doi.org/10.5465/annals.2018.0156>
- Cieřlik, A., & Goczek, Ł. (2018). Control of corruption, international investment, and economic growth – Evidence from panel data. *World Development*, 103, 323–335. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.10.028>

- Cotte Poveda, A., Martínez Carvajal, J. E., & Ronderos Pulido, N. (2019). Relations between economic development, violence and corruption: A nonparametric approach with DEA and data panel. *Heliyon*, 5, e01496. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019>
- Ertimi, B. E., & Saeh, M. A. (2013). The impact of corruption on some aspects of the economy. *International Journal of Economics and Finance*, 5(8), 1–8. <https://doi.org/10.5539/ijef.v5n8p1>
- Faiz-Ur-Rehman, Ali, A., & Nasir, M. (2007). Corruption, trade openness, and environmental quality: A panel data analysis of selected South Asian countries. *The Pakistan Development Review*, 46(4), 673–688. <https://www.jstor.org/stable/41261189>
- Farooq, A., Shahbaz, M., Arouri, M., & Teulon, F. (2013). Does corruption impede economic growth in Pakistan? *Economic Modelling*, 35, 622–633. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.08.019>
- Huntington, S. P. . (2006). *Political order in changing societies*. Yale University Press.
- Iqbal, M., Bardwell, H., & Hammond, D. (2021). Estimating the Global Economic Cost of Violence: Methodology Improvement and Estimate Updates. In *Defence and Peace Economics* (Vol. 32, Issue 4, pp. 403–426). Routledge. <https://doi.org/10.1080/10242694.2019.1689485>
- Ishfaq, A., & Waqas, M. (2023). Impact of Corruption on Economic Growth in Pakistan: An Analysis. *Journal of Development and Social Sciences*, 4(I). [https://doi.org/10.47205/jdss.2023\(4-i\)14](https://doi.org/10.47205/jdss.2023(4-i)14)
- Jiang, T., & Nie, H. (2014). The stained China miracle: Corruption, regulation, and firm performance. *Economics Letters*, 123(3), 366–369. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2014.03.026>
- Johnston, M. (2005). *Syndromes of corruption: Wealth, power, and democracy*. Cambridge University Press.
- Karklins, R. (2015). *The System Made Me Do It: Corruption in Post-Communist Societies*. Routledge.
- Keneck-Massil, J., Nomo-Beyala, C., & Owoundi, F. (2021). The corruption and income inequality puzzle: Does political power distribution matter? *Economic Modelling*, 103. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.105610>
- Klitgaard, R. (1988). *Controlling corruption*. University of California Press.
- Korniienko, M. V., Petrunenko, I. V., Yena, I. V., Pankratova, K. O., & Vozniakovska, K. A. (2020). Negative effects of corruption offenses for the country's economy. *International Journal of Management*, 11(5), 1072–1083. <https://doi.org/10.34218/IJM.11.5.2020.098>
- Krueger, A. O. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *American Economic Review*, 64(3), 291–303. <https://doi.org/https://www.jstor.org/stable/1808883>
- Lehoucq, F. (2003). Electoral Fraud: Causes, Types, and Consequences. In *Annual Review of Political Science* (Vol. 6, pp. 233–256). <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.6.121901.085655>
- Lewis, M. (2011). Governance and Corruption in Public Health Care Systems. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.984046>
- Maxim, S.-T. (2017). Is Corruption an Inevitable Social Phenomenon in a Changing Society. *Postmodern Openings*, 8(1), 33–39. <https://doi.org/10.18662/po/2017.0801.03>
- Mo, P. H. (2001). Corruption and Economic Growth. *Journal of Comparative Economics*, 29(1), 66–79. <https://doi.org/10.1006/jcec.2000.1703>
- Mukherjee, N., & Sah, R. (2021). Corruption and economic growth: A correlation study for India. *International Journal of Policy Sciences and Law*, 1(4), 1–15. <http://ijpsl.in/>
- Noorzai, M. T., Kutlar, A., & Acar, S. (2025). Analysis of the long-term relationship between violence, corruption and economic variables in SAARC countries. *Asian Journal of Comparative Politics*, 10(3), 309–342. <https://doi.org/10.1177/20578911251335768>
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112. <http://www.jstor.org/stable/1942704>

- Nye, J. S. (1967). Corruption and Political Development: A Cost-Benefit Analysis. In *Source: The American Political Science Review* (Vol. 61, Issue 2).
- Poprawe, M. (2015). A panel data analysis of the effect of corruption on tourism. *Applied Economics*, 47(23), 2399–2412. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1005874>
- Pulok, M. H. (2010). *The Impact of Corruption on Economic Development of Bangladesh: Evidence on the Basis of an Extended Solow Model*. Nationalekonomiska Institutionen.
- Rose-Ackerman, S. (2008). Corruption and Government. *International Peacekeeping*, 15(3), 328–343. <https://doi.org/10.1080/13533310802058802>
- Rose-Ackerman, S. (2013a). *Corruption: A study in political economy*. Academic Press.
- Rose-Ackerman, S. (2013b). *Corruption: A study in political economy*.
- Rose-Ackerman, S., & Palifka, B. J. (2016). *Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139962933>
- Roy, G. (2021). *Nepotism: History, Politics, Culture, and Ethnicity*. 1–3. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-319-71066-2_82-1
- Scott, J. C. (1972). *Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia* (Vol. 66, Issue 1).
- Tanzi, V., & Davoodi, H. (2012). Corruption, Public Investment, and Growth. In *The Welfare State, Public Investment, and Growth: Selected Papers from the 53rd Congress of the International Institute of Public Finance* (p. 41). Springer Science & Business Media.
- Theobald, R. (1990). What is Corruption? In *Corruption, Development and Underdevelopment* (pp. 1–18). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-1-349-20430-4_1
- Transparency International. (2020). *Corruption Perceptions Index*.
- Treisman, D. (2000). The causes of corruption: a cross-national study. In *Journal of Public Economics* (Vol. 76). www.elsevier.nl/locate/econbase
- Tullock, G. (1967). The welfare costs of tariffs, monopolies, and theft. *Economic Inquiry*, 5(3), 224–232. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.1967.tb01923.x>
- Warren, M. E. (2004). What Does Corruption Mean in a Democracy? *American Journal of Political Science*, 48(2), 328–343. <https://doi.org/10.1111/j.0092-5853.2004.00073.x>
- World Bank. (2021). *Worldwide Governance Indicators*. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/>

RESEARCH ARTICLE

Anthropological Analysis of Social, Ethnic, and Religious Structures in Afghanistan

Nazar Mohammad Ghori ¹

¹Department of Anthropoloji, Faculty of Social Sciences, Kabul University, Kabul 1015, Afghanistan.

✉ Corresponding author: tofannazar@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0004-2139-4552>

ARTICLE INFO

Received date: 25/12/2025

Revised date: 30/12/2025

Accepted date: 01/01/2026

Published Online: 12/01/2026

Citation: Ghori, N. M. (2026). Anthropological Analysis of Social, Ethnic, and Religious Structures in Afghanistan. *Journal of Social and Economic Research*, 1 (1), 37-50. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18225917>

Abstract

This study presents an anthropological analysis of the social, ethnic, and religious structures of Afghanistan. Adopting a descriptive-analytical approach and relying on library-based and documentary sources, the research examines the dominant social and cultural patterns shaping Afghan society. The findings indicate that, owing to its distinctive geographical location and historical trajectory, Afghanistan has long functioned as a crossroads of diverse ethnic groups, languages, religions, and cultural traditions. This historical diversity has contributed to the formation of complex social, ethnic, and religious structures, which have played a decisive role in shaping collective identity and maintaining social order in the country. As a multiethnic and multireligious society, Afghanistan has continually experienced dynamic interactions and persistent challenges arising from relations among various ethnic and religious groups. This study analyzes patterns of social convergence and divergence, with particular attention to the roles of ethnicity and religion in the organization of Afghan society. It further explores how these structural dimensions influence social relations, processes of cohesion and fragmentation, and the configuration of power relations. The findings offer a deeper understanding of Afghanistan's social complexities and provide a conceptual foundation for a more realistic and nuanced analysis of the country's social transformations.

Keywords: Ethnic structure; Social structure; Religious structure; Afghanistan

تحلیل انسان شناختی ساختارهای اجتماعی، قومی و مذهبی در افغانستان

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل انسان شناختی ساختارهای اجتماعی، قومی و مذهبی در افغانستان می‌پردازد. این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد تحلیلی - توصیفی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، به مطالعه الگوهای اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه افغانستان می‌پردازد و نشان می‌دهد که سرزمین افغانستان، به دلیل موقعیت جغرافیایی و تاریخی خاص خود، همواره محل تلاقی اقوام، زبان‌ها، ادیان و آیین‌های گوناگون بوده است. این تنوع، در طول تاریخ، ساختارهای پیچیده‌ای از روابط اجتماعی، قومی و مذهبی را شکل داده که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری هویت جمعی و نظم اجتماعی این کشور ایفا کرده‌اند. افغانستان به‌عنوان جامعه‌ای متکثر، در بستر تعامل میان گروه‌های قومی و مذهبی مختلف، همواره با پویایی‌ها و چالش‌های متعددی مواجه بوده است. این پژوهش تلاش می‌کند تا با تحلیل الگوهای همگرایی و واگرایی، نقش قومیت و مذهب را در سازمان اجتماعی افغانستان بررسی کرده و نشان دهد که چگونه این ساختارها بر روابط اجتماعی، انسجام یا گسست اجتماعی و شکل‌گیری مناسبات قدرت تأثیر گذاشته‌اند. یافته‌های این پژوهش می‌تواند درک عمیق‌تری از پیچیدگی‌های اجتماعی افغانستان ارایه دهد و زمینه‌ساز تحلیل واقع‌بینانه‌تری از تحولات اجتماعی این جامعه باشد.

کلمات کلیدی: انسان‌شناسی اجتماعی، ساختار قومی، مذهبی، افغانستان،

۱. مقدمه

افغانستان از نظر تنوع و ناهمگونی‌های قومی، چهارمین کشور قاره آسیا پس از هند، چین و مالیزیا به شمار می‌رود و در سطح جهانی جایگاه سی‌وهفتم را داراست (یزدانی، ۱۳۷۴، ص. ۱۲۹). گستردگی و پیچیدگی تنوع قومی و فرهنگی افغانستان به اندازه‌ای است که اگر مسافر یا سیاحی از یک ولایت به ولایت دیگر یا از شهری به شهر دیگر سفر کند، چنین می‌پندارد که از کشوری به کشور دیگر وارد شده است؛ زیرا در شهر یا ولایت دوم، زبان، آداب و رسوم، شیوه پوشش، ویژگی‌های ظاهری، سبک زندگی، علایق نژادی و خرده‌فرهنگ‌های مردم ساکن، تفاوتی بنیادین و ماهوی با شهر یا ولایت نخست دارد. در چنین وضعیتی، تنها عنصر پیوند دهنده میان این گروه‌ها، اشتراک دینی و قرار گرفتن در چارچوب جغرافیایی واحدی به نام افغانستان است (ارزگانی، ۱۳۹۰، ص. ۳۶). از این‌رو، جامعه افغانستان جامعه‌ای چندقومی با ساختاری موزاییکی به شمار می‌آید (ارزگانی، ۱۳۹۰، ص. ۳۷). در نگاهی کلی، بیش از پنجاه قوم با ویژگی‌های خاص قومی - زبانی و سنت‌های فرهنگی متمایز در این سرزمین شناسایی شده‌اند (خسروشاهی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲) بر اساس یافته‌های پژوهشی جورج آرنی، روزنامه‌نگار مشهور انگلیسی در افغانستان، بیش از بیست‌ویک قوم با حدود سی زبان مختلف در این کشور به تکلم می‌پردازند (آرنی، ۱۳۷۶، ص. ۴). فیض‌محمد کاتب هزاره نیز در رساله خود با عنوان نسب‌نامه افغان، اقوام ساکن افغانستان را شامل گروه‌هایی چون سادات، قریش، عرب غیرقریش، نورستانی، ترکمان، اقوام سیستانی، تاجیک، هزاره، ایماق، قزلباش، کیانی، مغول، جغتایی، ازبک، دیگان، کاشغری، چترالی، بخارایی، هندی، هندو، سواتی، شلماتی، تیراهی، کشمیری، کرد، لکزی، ارمنی، قلماق حبشی، یهودی، بلوچ، دولت‌شاهی، قاپینی، مشهدی، کرمانی و برجندی برمی‌شمارد (کاتب، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۵-۱۵۶). در واقع، این پژوهش به دو پرسش اساسی در حوزه ساختارهای قومی و مذهبی افغانستان پرداخته می‌شود که از آغاز تا پایان مقاله، به‌صورت کلی و جزئی مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت:

- ساختارهای قومی حاکم در افغانستان تا چه اندازه از ظرفیت تعامل و هم‌زیستی برخوردارند؟

- جامعه افغانستان دارای چه ویژگی‌های تاریخی، فرهنگی و ساختاری منحصربه‌فردی است؟

این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل کیفی بررسی شده و هدف اصلی آن، دستیابی به فهمی عمیق و تفسیری از متون و داده‌هاست، نه صرفاً طبقه‌بندی یا شمارش مقوله‌های از پیش تعیین‌شده. انعطاف‌پذیری در طراحی پژوهش امکان بازنگری مستمر مقوله‌ها را در جریان تحلیل فراهم کرده است. (حریری، ۱۳۸۵، ص. ۲۶۴). در این مقاله، به تنوع رنگ‌ها و گل‌های فرهنگی افغانستان پرداخته می‌شود و تلاش بر آن است که با نگاهی جامع، عاری از هرگونه برتری‌طلبی، اقوام و گروه‌های قومی این سرزمین در پرتو آرمان‌های مشترک ملی، مورد بررسی و شناخت قرار گیرند.

تعریف مفاهیم

۱-۱. قوم و قومیت

واژه‌های قوم و قومیت در متون معاصر، به‌ویژه در مطالعات مرتبط با ناسیونالیسم قومی و تنوع اجتماعی، اهمیت ویژه‌ای دارند. با این حال، علی‌رغم توجه فراوان پژوهشگران، هنوز تعریفی جامع و پذیرفته‌شده برای این مفاهیم ارایه نشده است. بسیاری از نویسندگان در این حوزه، معیار دقیقی برای شناسایی و تمایز گروه‌های قومی ارایه نمی‌دهند و فرض را بر آن می‌گذارند که مفهوم قوم برای خواننده روشن و بدیهی است (احمدی، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۵-۱۱۶). در میان دیدگاه‌ها، گروهی از پژوهشگران قوم را به‌عنوان یک سازمان اجتماعی تعریف می‌کنند که در یک قلمرو جغرافیایی مشخص شکل گرفته و اعضای آن در طول تاریخ با یکدیگر پیوندهای اقتصادی، فرهنگی و خویشاوندی داشته‌اند. چنین گروه‌هایی معمولاً از زبان، ارزش‌ها، سنت‌ها و ویژگی‌های فرهنگی مشترک برخوردارند. پیش‌تر، مؤلفه‌های خونی و نژادی نیز در تعریف قوم جایگاه داشتند، اما با گذر زمان و درهم‌آمیختگی گروه‌ها، اهمیت این معیارها کاهش یافته است (ابوطالبی، ۱۳۷۸، ص. ۱۳۱). آدم اسمیت قوم را چنین تعریف می‌کند: «جامعه‌ای اجتماعی که اعضای آن در اصل و ریشه، تاریخ و سرنوشتی مشترک را با خود سهیم می‌دانند و دارای یک یا چند ویژگی متمایزکننده هستند که حس یگانگی و همبستگی جمعی را در آنان ایجاد می‌کند» در مطالعات علوم سیاسی نیز آمده است که قوم نتیجه اتحاد واحدهای اجتماعی کوچکی مانند طایفه، خانواده‌های خویشاوند و قبیله است که با گذر زمان، از طریق پیوندهای اجتماعی و فرهنگی، به یک ساختار بزرگ‌تر و پایدارتر به نام قوم تبدیل شده‌اند. در این فرآیند، اهمیت پیوندهای خونی با توسعه تقسیم کار، مبادلات اقتصادی و شکل‌گیری ساختارهای اجتماعی و فرهنگی کاهش یافته و ویژگی‌های فرهنگی و تاریخی جایگزین آن‌ها شده است (احمدی، ۱۳۷۶). تاریخچه مفهوم قوم نشان می‌دهد که این واژه در ابتدا بار مذهبی داشت و به گروه‌های غیرمسیحی اشاره می‌کرد، سپس وجه نژادی یافت و به تدریج، بار فرهنگی آن برجسته شد. در نگرش امروزی، قومیت شامل گروه‌هایی است که از نظر زبان، مذهب، ویژگی‌های فرهنگی و هویت تاریخی، با دیگر گروه‌های جامعه تفاوت دارند (سجادی، ۱۳۸۰). شاخص‌های اصلی قوم شامل خودآگاهی قومی، زبان مادری و سرزمین نیاکان است. علاوه بر این، ویژگی‌های روانی، فرهنگی، شیوه زندگی، نوع سازمان اجتماعی و خواست‌ها و تمایلات جمعی اعضا نیز می‌توانند در شکل‌گیری هویت قومی نقش داشته باشند (شیخاوندی، ۱۳۶۹، ص. ۷۶). از این بعد، واژه قوم بیش‌تر به‌عنوان یک مقوله فرهنگی و قومیت به‌عنوان یک ساختار اجتماعی - فرهنگی قابل فهم است که تحت تأثیر شرایط محیطی و تغییرات تاریخی همواره در حال تحول است (شیخاوندی، ۱۳۶۹، ص. ۲۷۶).

اصطلاح ethnicity از ریشه یونانی ethnikos گرفته شده و در گذشته به معنای کافر یا مشرک به کار می‌رفت، اما در طول تاریخ، معنای آن گسترش یافته و به ویژگی‌های فرهنگی و نژادی گروه‌ها اطلاق می‌شود. امروزه در روابط بین‌الملل، قومیت به جنبه‌هایی از تعاملات میان گروه‌ها اشاره دارد که خود

را از نظر فرهنگی متمایز می‌دانند و دیگران نیز چنین برداشتی از آن‌ها دارند (مارشال، ۱۳۸۸). دیدگاه‌ها در مورد ملاک‌های تعیین‌کننده قومیت متفاوت است؛ برخی نژاد را محور می‌دانند، برخی دیگر زبان یا مذهب را برجسته می‌کنند. معمول‌ترین شاخص‌ها برای تمایز گروه‌های قومی شامل زبان، تاریخ یا تبار، مذهب و شیوه‌های پوشش و زینت است (گیدنز، ۱۳۸۹، ص. ۲۶۰). قومیت، به معنای حالت گروهی مردم با درجه‌ای از پیوستگی و همبستگی و آگاهی نسبت به ریشه‌ها و منشأ مشترک است (احمدی، ۱۳۷۶). مارشال نیز قومیت را چنین تعریف می‌کند: «قومیت شامل افرادی است که بنا به تعریف خود یا برداشت دیگران، خصوصیات مشترکی دارند که آن‌ها را از سایر جمع‌ها متمایز می‌کند و رفتار فرهنگی ویژه‌ای را شکل می‌دهد» (مارشال، ۱۳۸۸، ص. ۳۶۰). از دیدگاه انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی، قومیت سازه‌ای فرهنگی و ذهنی است که بر پایه اشتراکات و ادراکات اعضای یک گروه نسبت به ریشه‌ها و منشأ علایق شکل می‌گیرد (یزدانی، ۱۳۷۴). مهم‌ترین خصوصیات فرهنگی که قومیت را متمایز می‌سازد شامل زبان، تاریخ، تبار، مذهب، سبک پوشش و شیوه‌های زینت کردن است که همه قابل آموزش و انتقال فرهنگی هستند (گیدنز، ۱۳۸۹، ص. ۲۶۰). در مطالعات تطبیقی انجام‌شده در افغانستان، قوم مفهومی گسترده دارد و روابط اجتماعی گروه‌ها و تعاملات اجتماعی در چارچوب آن تحلیل می‌شود (سجادی، ۱۳۸۰).

۲-۱. گروه قومی^۱

گروه‌های قومی بر اساس باورها، تاریخ، زبان و معیارهای خاص شکل می‌گیرند که رفتارها و دیدگاه‌های آنان را تعیین می‌کند. از این رو، در تحلیل مسایل اجتماعی و سیاسی، تفاوت‌ها و تنوع دیدگاه‌های گروه‌های قومی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و شناخت آن‌ها برای تقویت همگرایی اجتماعی و توسعه پایدار حیاتی است (سجادی، ۱۳۸۰). کوپر با رویکرد فرهنگی معتقد است که یک بخش از جمعیت تنها زمانی می‌تواند به‌عنوان گروه قومی شناخته شود که سه ویژگی زیر را در ترکیب با یکدیگر دارا باشد:

- ویژگی‌های فیزیکی یا فرهنگی که از دیدگاه اجتماعی به آن‌ها نسبت داده می‌شود؛
- تبار مشترک، چه واقعی و چه فرضی؛
- مجموعه‌ای از گرایش‌ها و رفتارهای مشترک (هاشمی، ۱۳۹۴، ص. ۲۸).

بر اساس این دیدگاه، عضویت در یک جامعه قومی از زمان تولد به افراد تعلق می‌گیرد و جایگاه قومی آن‌ها بر اساس اعمال یا رفتارهای خاص کسب نمی‌شود. معیارهای تمایز میان گروه‌های قومی غالباً فرهنگی است، مانند زبان، ملیت یا مذهب، در برخی موارد می‌تواند ویژگی‌های فیزیکی مانند رنگ پوست یا شکل بدن، یا ترکیبی از هر دو باشد. این خصوصیات در جامعه اهمیت نمادین دارند و اعضای گروه برای بازشناسی و متمایز ساختن خود از دیگران به آن‌ها استناد می‌کنند (کریمی، ۱۳۸۷، ص. ۱۹).

۳-۱. تنوع قومی^۲

واژه «تنوع» از مصدر باب «تفعل» در زبان عربی به معنای نوع‌نوع شدن، گونه‌گونه شدن و گوناگونی است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۷۰۷۰). تنوع قومی بخشی از مفهوم گسترده‌تر ناهمگونی جمعیتی است. اگر قوم را بر اساس شاخص‌های فرهنگی نظیر آداب و رسوم، زبان، مذهب، پیشینه تاریخی و مهم‌تر از همه هویت قومی تعریف کنیم، تنوع قومی به معنای وجود اقوام متعدد با ویژگی‌ها، پیشینه‌ها و هویت‌های مختلف در درون یک کشور است (کریمی، ۱۳۸۷).

¹ ethnic group

² ethnic diversity

ص. ۲۲). بررسی‌ها در زمینه ناسیونالیسم قومی، یعنی اعتقاد به این که حاکمیت باید در اختیار اعضای یک گروه قومی باشد، نشان داده است که تنها در ۱۴ کشور جهان اقلیت قابل توجهی وجود دارد و چهار درصد جمعیت جهان در کشورهایی زندگی می‌کنند که تنها یک گروه قومی دارند (کریمی، ۱۳۸۷، ص. ۳). تنوع قومی می‌تواند غنای قابل توجهی به جوامع ببخشد؛ کشورهایی که چند قومیتی هستند غالباً محیط‌هایی پویا و سرزنده‌اند که از توانمندی‌ها و دستاوردهای گوناگون ساکنان خود نیرو می‌گیرند. مفهوم جوامع چندقومی برای نخستین بار توسط مردم‌شناس معروف، ج. اس. فرینوال، در بررسی‌هایش درباره کشورهایی چون برمه و جاوه در خاور دور مطرح شد. وی جوامع چندقومی را به عنوان آن‌هایی تعریف کرد که در چند گروه‌بندی قومی بزرگ زندگی می‌کنند و این گروه‌ها، با وجود تفاوت‌های فرهنگی، زیستی و اجتماعی، از نظم سیاسی و اقتصادی برخوردار هستند (گیدنز، ۱۳۸۹).

با توجه به تعاریف و ویژگی‌های مطرح شده، می‌توان جامعه افغانستان را نمونه‌ای از جوامع چندقومی و قبیله‌ای دانست. جامعه افغانستان، همان‌طور که برخی نویسندگان و محققان بیان کرده‌اند، دارای ساختاری موزاییکی است که در آن اقوام و گروه‌های جمعیتی متنوع و ناهمگون در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند. هویدی این تنوع انسانی را چنین توصیف می‌کند: «ساخت آدم‌ها در جاده‌های شهر، تصویری شبیه موزه‌ای از موزاییک انسانی ویژه افغانستان را نشان می‌دهد. نژادها و قبایل متعددی با عادات، سنت‌ها و ویژگی‌های مختلف در کنار یکدیگر قرار دارند؛ اما همه در یک بافت اجتماعی واحد دیده می‌شوند. همه این شکل‌ها، رنگ‌ها، چهره‌ها و نژادها در سرک‌ها و جاده‌های کابل آشکار است و شاید باور کردن اینکه همه آنان به یک کشور تعلق دارند و دارای هویت واحد هستند و نیاز به تفکر عمیق دارد» (هویدی، ۱۳۶۲: ۱۱۸-۱۱۹).

ساختارهای اجتماعی و قومی در افغانستان

در افغانستان اقوام گوناگون با زبان‌ها و با لهجه‌های متفاوت زندگی می‌کنند. در نگاهی کلی، بیش از پنجاه قوم با ویژگی‌های خاص قومی - زبانی و سنت‌های فرهنگی متمایز در این سرزمین شناسایی شده‌اند. چنانچه قبلاً از رساله‌ای با عنوان نسب‌نامه افغان به نویسندگی فیض‌محمد کاتب هزاره یادآور شدیم و اقوام ساکن افغانستان را شامل گروه‌هایی چون سادات، قریش، عرب غیرقریش، نورستانی، ترکمان، اقوام سیستانی، تاجیک، هزاره، ایماق، قزلباش، کیانی، مغول، جغتایی، ازبک، دیگان، کاشغری، چترالی، بخارایی، هندی، هندو، سواتی، شلماتی، تیراهی، کشمیری، کرد، لکزی، ارمنی، قلماق حبشی، یهودی، بلوچ، دولت‌شاهی، قاینی، مشه‌دی، کرمانی و برجندی برمی‌شمارد (کاتب، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۵-۱۵۷) و حتی در فهرستی که کاتب هزاره ارایه کرده است، از اقوامی چون دراویدی، قرقیز، تایمنی، فیروزکوهی، جمشیدی، قزاقی، گجراتی و برخی گروه‌های دیگر یاد نشده است که این امر را می‌توان ناشی از درهم‌آمیختگی این گروه‌ها با سایر اقوام و یا عدم تمایز روشن آن‌ها در زمان نگارش اثر دانست. در سرود ملی و قانون اساسی دوران جمهوریت از چهارده قوم شامل پشتون، تاجیک، هزاره، ترکمن، ازبک، نورستانی، بلوچ، عرب، گوجر، پامیری، براهوی، ایماق، پشه‌یی و قزلباش نام برده شده‌است؛ در حالی که دایرةالمعارف اسلامی منتشر شده در ایران، از هجده قوم شامل پشتون، تاجیک، فارسیوان، ازبک، مغول، بلوچ، ترکمن، ایماق، نورستانی، عرب، براهویی، یهودی، پشه‌ی، جت، هندو، قرقیز، قزلباش و سیک یاد می‌کند. برآیند این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که دست‌کم ۲۵ و حداکثر ۵۰ تا ۵۵ گروه قومی مستقل و بیش از ۳۰ زبان گوناگون در گستره جغرافیایی افغانستان در کنار یکدیگر زندگی می‌کنند.

افغانستان سرزمینی است که به‌عنوان خانه‌ای مشترک برای تمامی اقوام و ملیت‌های ساکن آن شناخته می‌شود و از نگاه جمعیت‌شناختی، کشوری جوان به شمار می‌آید. بر اساس گزارش‌ها، نرخ رشد جمعیت در افغانستان حدود سه درصد برآورد شده است (خسروشاهی، ۱۳۸۳، ص. ۱۲) همچنین مطابق با گزارش صندوق جمعیت سازمان ملل متحد، در حال حاضر حدود ۶۳ درصد جمعیت افغانستان را جوانان تشکیل می‌دهند. طبق آمارهای منتشرشده از سوی اداره

احصائیه مرکزی افغانستان در سال ۱۳۹۶ هجری شمسی، جمعیت کشور حدود ۲۹, ۲ میلیون نفر برآورد شده است که از این میان، ۸, ۱۳ میلیون نفر (۴۹ درصد) مرد و ۴, ۱۴ میلیون نفر (۵۱ درصد) زن هستند. از نظر ترکیب قومی، پشتون‌ها حدود ۴۲ درصد، تاجیک‌ها ۲۷ درصد، هزاره‌ها ۹ درصد، ازبک‌ها ۹ درصد، ایماق‌ها ۴ درصد، ترکمن‌ها ۳ درصد، بلوچ‌ها ۲ درصد و سایر اقوام از جمله نورستانی‌ها، عرب‌ها، براهوی‌ها، پامیری‌ها و دیگر گروه‌ها در مجموع حدود ۴ درصد جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند (گزارش اداره احصائیه مرکزی، ۱۳۹۶).

۱-۴. ساختارهای قومی:

به دلیل این تنوع گسترده قومی و طایفه‌ای، افغانستان غالباً به عنوان موزاییکی بزرگ از نژادها، اقوام و فرهنگ‌های متنوع توصیف شده است. از دید ساختار قومی، افغانستان کشوری چندقومیتی است و از نظر میزان ناهمگونی قومی، در ردیف سی و هفتمین کشور جهان قرار می‌گیرد (حیدری، ۱۳۸۳، ص. ۳۴). جامعه افغانستان از طیف گسترده‌ای از گروه‌های قومی تشکیل شده است؛ به گونه‌ای که برخی پژوهشگران از حضور ده‌ها گروه قومی در درون مرزهای این کشور سخن گفته‌اند. به صورت عموم به وجود ۵۵ گروه قومی در افغانستان اشاره می‌کند. در همین راستا، اروین اریوال و همکارانش خدمات ارزشمندی در زمینه شناسایی و فهرست‌نگاری اقوام افغانستان انجام داده‌اند و نام ۵۵ گروه قومی را در فهرست خود ثبت کرده‌اند. این فهرست شامل گروه‌هایی چون عرب (عرب‌زبان و فارسی‌زبان)، براهوی، اشکاشمی، فیروزکوهی، ایماق، گوجار، هزاره، بلوچ (از جمله جت بلوچ)، فارسیوان، گاورباتی، غربت، هزاره سنی، هندو، جمشیدی، قرقیزی، جوگی، جت، جلالی، ملکی، ماوری، کوتانا، مغول، مونجانی، نورستانی (داردی، اورمری، پره‌چی، پشه‌ای)، پشتون، قرلیق، قزاق، قبقاق، وانگووالی، واخی، یهودی، ازبک، ترکمن، قزلباش، روشانی، سنگلیچی، شغنایی، سیک، تاجیک، تاتاری، تایمنی، تیموری و دیگر گروه‌ها می‌شود (گلانتر، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۶) با وجود برخی هم‌پوشانی‌ها، تکرارها و کاستی‌ها، این فهرست یکی از جامع‌ترین منابع در معرفی تنوع قومی افغانستان به شمار می‌آید. از سوی دیگر، نخستین نقشه قومی افغانستان که توسط بروک در اتحاد جماهیر شوروی تهیه و در نشریه «سووتسکایا» منتشر شد، تنها ۱۶ قوم را در افغانستان شناسایی کرده است (سانلیور، ۱۹۹۹، ص. ۲۰۲). در مقابل، نقشه خاور نزدیک آلمان، ۵۷ گروه قومی را در افغانستان معرفی می‌کند که تقریباً تمامی اقوام ساکن کشور را در بر می‌گیرد. همچنین ماسون و روموندن در سال‌های ۱۹۶۴-۱۹۶۵، فهرستی شامل ۲۰ قوم را ارائه داده‌اند (سانلیور، ۱۹۹۹). با وجود این تفاوت‌ها، بیشتر پژوهشگران بر این نکته توافق دارند که اقوام افغانستان عمدتاً به نژاد سفید تعلق دارند و در این میان، چهار قوم عمده پشتون، تاجیک، هزاره و ازبک‌ها بیشترین سهم را در ترکیب جمعیتی کشور دارند. در ادامه، به معرفی اجمالی گروه‌های قومی پرداخته می‌شود:

۱-۴-۱. پشتون‌ها

پشتون‌ها از نظر جمعیتی اولین گروه قومی بزرگ افغانستان به شمار می‌روند که عمدتاً در مناطق جنوب، جنوب‌شرق و شرق افغانستان سکونت دارند، هرچند در نواحی دیگری کشور نیز به صورت پراکنده حضور دارند. تقریباً تمامی قبایل پشتون پیرو مذهب حنفی از مذاهب اهل سنت هستند و زبان غالب آنان پشتو است. از نگاه تاریخی و سیاسی، پشتون‌ها همواره نقش مسلطی در ساختار قدرت سیاسی در تاریخ معاصر افغانستان ایفا کرده‌اند و مسایل مهم زندگی شان را از طریق جرگه حل می‌نمایند (حیدری، ۱۳۸۳، ص. ۴۶). گویشوران زبان پشتو علاوه بر افغانستان، در پاکستان و بخش‌هایی از هند نیز زندگی می‌کنند. پشتون‌ها از دیرباز در محدوده جغرافیایی افغانستان کنونی سکونت داشته‌اند. با این حال، درباره خاستگاه قومی آنان، اطلاعات علمی قطعی وجود ندارد و نظریه‌های گوناگونی مطرح شده است. یکی از دیدگاه‌های قابل توجه، نظر پروفیسور مورگنسترن است که پشتون‌ها را یکی از یازده قبیله آریایی می‌داند که از جلگه‌های جنوب آسیا مهاجرت کرده و در کوه‌های سلیمان ساکن شده‌اند (هاشمی، ۱۳۹۴). عبدالحی حبیبی نیز پشتون‌ها را شاخه از نژاد آریایی بومی

می‌داند که قرن هژدهم نخستین دولت را شکل داده‌اند. میر ویس‌خان هوتکی از قبیله غلزایی، در سال ۱۷۰۹ میلادی با قیام علیه صفویان، نخستین دولت پشتونی را در قندهار بنیان نهاد. این رویداد، زمینه‌ساز تأسیس دولت افغانستان به‌دست احمدشاه درانی در سال ۱۷۴۷ میلادی شد.

۱-۴-۲. تاجیک‌ها

تاجیک‌ها از نظر جمعیتی دومین گروه قومی بزرگ افغانستان پس از پشتون‌ها به‌شمار می‌روند و گفته می‌شود حدود ۲۷ درصد از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. آنان به زبان دری که یکی از گویش‌های زبان فارسی محسوب می‌شود، سخن می‌گویند. زبان فارسی در ایران، تاجیکستان و افغانستان رایج است و از لحاظ ساختاری، تفاوت بنیادینی میان فارسی این سه کشور وجود ندارد؛ با این تفاوت که در ایران با عنوان «فارسی»، در تاجیکستان «تاجیکی» و در افغانستان «دری» شناخته می‌شود. زبان دری مورد استفاده تاجیک‌های افغانستان، به‌عنوان یکی از لهجه‌های زبان فارسی ارزیابی شده است که اغلب با نام پارسیوان یا فارسیوان نیز شناخته می‌شوند، از نوادگان ساکنان باستانی پارسی‌زبان این سرزمین به‌شمار می‌آیند (غوری، ۱۳۹۸) و در منابع تاریخی با نام‌های تاز و تازیک نیز از آنان یاد شده است. بخش عمده جمعیت تاجیک‌ها در شمال، شمال‌شرق و غرب افغانستان سکونت دارند (مرادی، ۱۳۸۹). میجر جراح بیلو در توصیف تاجیکان افغانستان می‌نویسد که آنان بخش قابل توجهی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و در گستره وسیعی از هرات تا خیبر و از قندهار تا سیحون و حتی کاشغر پراکنده‌اند (بیلو، ۱۳۹۱). تاجیک‌ها از دومین گروه‌های ساکن در افغانستان بوده‌اند و امروزه بخشی از آنان در مناطق کوهستانی هندوکش، سفیدکوه و سیاه‌کوه، و بخشی دیگر در شهرها و دشت‌ها زندگی می‌کنند. زبان تاجیک‌ها، فارسی است که با گویش‌های متنوعی همچون هراتی، کابلی، سیستانی، غوری (سوری، تیمنی، جمشیدی و فیروزکوهی)، تخاری، پنجشیری، بدخشی، بخاری، سمرقندی و خجندی تکلم می‌نمایند. از نظر مذهبی، اکثریت قاطع پیرو مذهب حنفی از اهل سنت هستند.

با وجود آن‌که برخی نویسندگان خاستگاه قومی تاجیک‌ها را عربی دانسته‌اند، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که آنان از تبار ایرانی - پارسی بوده و از روزگاران کهن در سرزمین افغانستان زیسته‌اند. بر اساس دیدگاهی دیگر، واژه «تاجیک» از تازی یا تازیک گرفته شده است؛ واژه‌ای که در اصل نام یکی از قبایل عرب (قبیله طی) بوده و بعدها برای اشاره به عموم عرب‌ها به‌کار رفته است. در دوره فتوحات اسلامی، هنگامی که عرب‌ها به ترکستان یورش بردند، ترکان این واژه را از ایرانی‌ها گرفته و برای اطلاق به عرب‌ها و گاه پارسی‌زبان‌ها استفاده کردند. در گذر زمان، این اصطلاح در میان فارسی‌زبانان، به‌ویژه در سرزمین خراسان، رواج یافت. در شیوه زندگی تاجیک‌ها، هیچ نشانه‌ای دال بر خاستگاه فرهنگی و زبانی عربی مشاهده نمی‌شود و به‌طور کلی، تبار هندواروپایی آنان مورد پذیرش قرار گرفته است (کاتب، ۱۳۷۲، ص. ۴۷) خود تاجیک‌ها نیز از منظر نژادی، اصل و نسب خویش را به پارسیان نسبت می‌دهند. دیدگاهی دیگر بر این باور است که در جریان تعامل و ازدواج میان عرب‌های فاتح و ساکنان خراسان، واژه تاز برای اشاره به این گروه‌ها به‌کار رفته است. به لحاظ تاریخی، تاجیک‌ها از کهن‌ترین جوامعی هستند که در آریانا، خراسان و ماوراءالنهر زیسته‌اند.

تاجیک‌ها از نظر مذهبی، عمدتاً مسلمان سنی و پیرو سنت اهل سنت هستند. این گروه قومی بیشتر در شمال کابل، دره پنجشیر، شمال و شمال‌شرقی ولایت پروان، دامنه‌های شمال‌شرقی رشته‌کوه هندوکش و ولایت‌های تخار، بدخشان، بغلان، سمنگان، غزنی، کاپیسا، غور و پیرامون هرات سکونت دارند. از آن‌جا که زبان یکی از بنیادی‌ترین عناصر فرهنگ محسوب می‌شود، اصطلاحات و واژگان رایج در فارسی ایران - جز در موارد استثنایی - در زبان دری افغانستان نیز کاربرد دارد. تاجیک‌های افغانستان و ایرانی‌ها، ارزش‌ها و نمادهای مشترک زبانی را با یکدیگر سهیم هستند (ارزگانی، ۱۳۹۰). در ساختار اجتماعی افغانستان، تاجیک‌ها از نظر سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نقشی بسیار تعیین‌کننده ایفا کرده و در زمره کهن‌ترین و ریشه‌دارترین جوامع کشور جای دارند (کاتب، ۱۳۷۱)، این گروهی قومی، بخش بزرگی از جمعیت افغانستان را تشکیل می‌دهند، به‌صورت پراکنده و ناهمگون در مناطق مختلف

کشور سکونت دارند. آنان نسبت به دیگر گروه‌های قومی، زودتر از الگوی زندگی قبیله‌ای فاصله گرفته و به زندگی یکجانشین روی آورده‌اند. تاجیک‌ها که از دیرباز با شیوه زیست شهری و یکجانشینی خو گرفته‌اند، از نظر ادبیات عامه و فرهنگ تمدنی، غنای قابل توجهی داشته و حامل میراث فرهنگی اصیلی بوده‌اند (غوری، ۱۴۰۴).

۱-۴-۳. ترک‌ها

تشکل سیاسی و حاکمیت ترک‌ها در جغرافیای افغانستان، همانند سایر مناطق ترک‌نشین، به دوران سکاییان (سکاها) در حدود ۱۲۵ پیش از میلاد بازمی‌گردد. در روند تاریخی، سکاییان به‌عنوان یکی از شاخه‌های اصلی ترکان، از آسیای مرکزی تا شمال دریای سیاه و آناتولی، دولت‌ها و سازمان‌های سیاسی متعددی بنیان نهادند (Durgun, ۲۰۱۰). بر این اساس، آغاز سازمان‌یافتگی سیاسی ترکان افغانستان نیز هم‌راستا با سایر شاخه‌های ترک بوده و از دید علمی، انسجام تاریخی دارد. تا حدود سال ۴۰ میلادی، سکاییان بر این منطقه تسلط داشتند و پس از آن، کوشانیان بین سال‌های ۴۰ تا ۴۲۵ میلادی بر افغانستان حکم راندند. با فروپاشی امپراتوری بزرگ هون، این قوم به سه شاخه هون‌های آسیایی، هون‌های اروپایی و هون‌های خاورمیانه تقسیم شدند. بقایای هون‌های خاورمیانه که با نام «هون‌های سفید» یا «هپتالیان» شناخته می‌شوند، امروزه در افغانستان با عنوان «ترکان خلیج» معرفی می‌گردند.

هون‌های سفید از دو مسیر به خاورمیانه گسترش یافتند؛ گروهی در جنوب ایران و گروهی دیگر از سال ۴۲۵ میلادی در غرب افغانستان حاکمیت سیاسی ایجاد کردند. قلمرو آنان از شمال هند تا افغانستان و از سواحل خزر تا آسیای مرکزی امتداد داشت و تا پایان قرن ششم میلادی ادامه یافت. افغانستان نیز همانند دیگر مناطق ترک‌نشین، در این دوره وارد فرایند اسلام‌پذیری شد که تا اواخر قرن هشتم میلادی ادامه داشت. از آن‌جا که ترکان افغانستان اسلام را از طریق عرب‌ها و ایرانیان پذیرفتند، در مقاطعی حاکمیت سیاسی را به گروه‌های غیرترک واگذار کردند. سامانیان نیز در سال‌های ۹۰۹-۹۱۰ میلادی بر هرات، یکی از کانون‌های مهم علم و تمدن اسلامی - تسلط یافتند (Durgun, ۲۰۱۰) که در دوره‌های مختلف تاریخی، دولت‌های ترک - اسلامی متعددی در قلمرو افغانستان کنونی شکل گرفته‌اند؛ از جمله غزنویان (۹۶۳-۱۱۸۶)، سلجوقیان (۱۰۹۲-۱۱۹۴م)، خوارزمشاهیان (۱۰۷۷-۱۲۳۱م)، تیموریان (۱۳۷۰-۱۴۰۵م)، شیبانیان (۱۴۲۸-۱۵۹۹م) و افشاریان (۱۷۳۶-۱۷۹۶م) می‌باشد. منطقه سکونت ترک‌ها با نام‌های «ترکستان افغانستان» یا «ترکستان جنوبی» شناخته می‌شود. الحاق نهایی این منطقه به افغانستان در اواخر قرن نوزدهم و با انحلال خانات و امیرنشین‌های محلی ترک صورت گرفت. (بیلیو، ۱۳۹۱). در افغانستان، اقوام ترک شامل ازبک‌ها، ترکمن‌ها، قرقیزها، قزاق‌ها، قباچاق‌ها، کارلوک‌ها، تاتارها، اویغورها، قونغر‌ها، قزلباش‌ها و قره‌قالپاق‌ها هستند که در میان آنان، ازبک‌ها پرجمعیت‌ترین گروه به‌شمار می‌روند و در بعضی منابع، هزاره‌ها را نیز شامل این کتله‌گوری است.

۱-۴-۴. هزاره‌ها

هزاره از دیرباز در نواحی کوهستانی مرکز افغانستان، موسوم به «هزاره‌جات»، سکونت داشته‌اند. ساختار جغرافیایی این منطقه موجب انزوای نسبی آنان شده و در گذر زمان، هویت فرهنگی خاصی را در میان شان شکل داده است. افزون بر این، حدود دو میلیون هزاره به‌عنوان پناهنده در ایران زندگی می‌کنند. هزاره‌ها به سه شاخه اصلی ارزگانی، بهسودی و جاغوری تقسیم می‌شوند (Durgun, ص. ۲۰۱۱). بنابراین این‌ها یکی از اقوام برجسته ساکن افغانستان هستند که تمرکز اصلی جمعیتی آنان در مناطق مرکزی کشور، موسوم به هزاره‌جات، به‌ویژه در ولایات بامیان و دایکندی و ولسوالی‌هایی چون لعل و سرچنگل و بهسود میدان قرار دارد. از نظر مذهبی، اکثریت قریب به اتفاق هزاره‌ها شیعه هستند؛ بخش اندکی از آنان سنی و گروه کوچکی نیز پیرو مذهب اسماعیلی‌اند. اسماعیلیان هزاره عمدتاً در دامنه‌های رشته‌کوه هندوکش سکونت دارند. هزاره‌ها چهارمین گروه قومی بزرگ افغانستان به‌شمار می‌روند، هرچند تاکنون سرشماری دقیق و قابل اتکایی درباره جمعیت آنان انجام نشده است. برآوردها سهم آنان را حدود ۷-۹ درصد جمعیت کشور می‌دانند. زبان رایج در

میان هزاره‌ها «هزاره‌گی» است که گونه‌ای از فارسی با تأثیرپذیری گسترده از واژگان ازبکی و ترکی به‌شمار می‌رود. درباره خاستگاه قومی هزاره‌ها دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد؛ برخی آنان را حاصل آمیزش ترکان و مغولان می‌دانند و برخی دیگر ریشه آنان را به دوران اسکندر مقدونی یا اقوام باستانی منطقه نسبت می‌دهند.

۱-۴-۵. ازبیک‌ها

از جمله اقوام ساکن افغانستان‌اند که از نظر جمعیتی در رده چهارم نفوس این کشور قرار می‌گیرند. بیشترین تمرکز جمعیتی آن‌ها در شمال افغانستان، به‌ویژه در ولایات فاریاب، جوزجان، کندز و تخار است. ازبیک‌ها عمدتاً به زبان ازبکی سخن می‌گویند و این زبان یکی از مؤلفه‌های مهم هویت قومی و فرهنگی آنان به‌شمار می‌رود. ازبک‌ها در ساختار اجتماعی افغانستان به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین گروه‌های قومی ترک‌تبار شناخته می‌شوند. در افغانستان امروز، به‌ویژه در شمال، شمال‌شرق و حتی جنوب‌غرب کشور، جمعیت قابل توجهی از ازبک‌ها به شکل پراکنده سکونت دارند (Burget; 2017: 21). ازبک‌های ترک، تبار تاریخی خود را به بابر شاه (۱۵۲۶-۱۵۳۰)، شیبانیان (۱۵۰۰-۱۵۹۹) و تیموریان (۱۳۷۰-۱۵۰۷) نسبت می‌دهند (۱۱: ۲۰۱۸، Maqsudi). در این چارچوب، امیر تیمور به‌عنوان نیای بزرگ ازبک‌ها تلقی می‌شود. بابر شاه از سوی پدر از نوادگان امیر تیمور و از سوی مادر از نوادگان چنگیزخان به‌شمار می‌رود (دانشنامه اسلام، ۲۰۱۲). بر این اساس، پیوند تاریخی ازبک‌ها با مغولان نیز قابل طرح است.

۱-۴-۶. ترکمن‌ها

در ساختار اجتماعی افغانستان، ترکمن‌ها یکی دیگر از اقوام ترک هستند که با فرهنگ خاص خود حضور دارند. آنان عمدتاً به قالی‌بافی، تجارت، صنایع دستی، کشاورزی و دامداری اشتغال دارند و تولیدات قالی و صنایع دستی ترکمن‌ها سهم قابل توجهی در صادرات افغانستان دارد (Durgun, ۲۰۱۰). با توجه به جمعیت افغانستان، ترکمن‌ها حدود ۴ درصد از این جمعیت را تشکیل می‌دهند. منطقه‌ای که از بدخشان آغاز شده و تا هرات امتداد می‌یابد، «جنوب ترکستان» نامیده می‌شود و عمدتاً محل سکونت اقوام ترک است که به شکل پراکنده حضور دارند. برای ترکمن‌ها، جنوب ترکستان به‌منزله وطن اصلی شان تلقی می‌شود. آنان به‌صورت پراکنده در ولایت‌هایی چون کندز، بغلان، سمنگان، بلخ، جوزجان، فاریاب، بادغیس و بخش‌هایی از کابل سکونت دارند. ترکمن‌های ساکن جنوب ترکستان، زبان و فرهنگ خود را حفظ کرده‌اند.

۱-۵. ساختارهای دینی:

دین نیز پدیده‌ای جهان‌شمول است، به طور که تاکنون جامعه‌ی بی‌دین یافت نشده است. اساس دین بر پایه‌ی اعتقاد به موجودات و نیروی‌های ماوراءالطبیعه یعنی اموری برتر از انسان نهادینه شده است که در زندگی انسان‌ها دخالت دارند. از آنجایی که دین در تمام جنبه‌های زندگی دخالت دارد و نیز تجویزکننده و پاسدار هنجارها و ارزش‌های اساسی در جامعه می‌باشد، در نتیجه عامل مهمی در مرزبندی بین جوامع و اقوام به‌شمار می‌آید. اعتقادات دینی در بین پیروان هر دین به عنوان حقایقی انکارناپذیر تلقی می‌شوند (بهاروند، ۱۳۸۰، ص. ۱۱). از این رو، تعصبات دینی شدید است و به عنوان مکانیزم در مرزبندی بین اقوام و جوامع که دارای ادیان متفاوت می‌باشند، عمل می‌کند. از آنجایی که دین و اعتقادات دینی از جمله امور همگانی و در بین اعضای جامعه مشترک هستند، عامل همبستگی بین اعضاء می‌شود و از دیگر سو عامل جدایی در بین جوامع می‌گردد. با توجه به چنین وضعیتی می‌توان دریافت که دین عامل مهمی در تشکیل، تقویت، تداوم و تنوع قومی می‌باشد. دین یکی از عناصر عمده و تاریخی هویت ملی است که ارزش‌های زنده یک جامعه را در بر می‌گیرد و این موضوع در کشورهای اسلامی صادق است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵، ص. ۱۱).

دین رسمی کشور افغانستان در واقع، اسلام است که بر اساس ۹۹.۸ درصد مردم این کشور مسلمان و دو شعبه (سنی و شیعه) تقسیم می‌شوند و کمتر از یک درصد جمعیت افغانستان را پیروان ادیان (سیک، هندو و...) تشکیل می‌دهد. در گذشته و امروز، مذهب حنفی همواره تنها مذهب رسمی افغانستان می‌باشد که در برگیرنده اقوام مختلفی چون: پشتون، تاجیک، ازبیک، ترکمن... بوده است (بهاروند، ۱۳۸۰، ص. ۱۰). به هر حال در ساختار مذهبی بایستی یادآور شد که تعاریف گوناگون از این موضوع شده است؛ چنانچه در لغت‌نامه دهخدا، مذهب چنین تعریف شده است: «هر یک از شعب دینی؛ شعبه‌ای از دین، مانند مذهب حنفی، مذهب شیعه، مذهب مالکی، مذهب حنبلی و جز آن» (دهخدا، ۱۳۷۷). بر این اساس، تنوع مذهبی در یک جامعه به وضعیتی اطلاق می‌شود که در آن، گرایش‌ها و فرقه‌های دینی گوناگون در چارچوب یک کشور حضور دارند و هر یک، پیروانی با باورها، آیین‌ها و مناسک اعتقادی خاص خود را جذب می‌کنند. دین و مذهب از جمله موضوعات حساس در مناسبات میان اقوام، گروه‌های اجتماعی و دولت به شمار می‌روند. در منازعات قومی، مسأله بیش از آنکه ناظر بر درستی یا نادرستی آموزه‌های الهیاتی مذاهب باشد، به نقش دین در توزیع و تثبیت قدرت اجتماعی و سیاسی بازمی‌گردد (امیری، ۱۳۸۸، ص. ۹۰). چنانچه قبلاً یادآور شدیم که اگر مذهب به‌عنوان پدیده‌ای تأثیرگذار بر زندگی اجتماعی و سیاسی مردم افغانستان در نظر گرفته شود، در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان از دو گروه عمده پیروان تشیع و تسنن سخن گفت. هرچند هر یک از این دو جریان مذهبی، خود دارای طبقه‌بندی‌های درون‌گروهی و زیرشاخه‌های متعددی هستند که بخش قابل توجهی از منازعات برخاسته از تعارضات مذهبی میان شیعیان و اهل سنت را شکل می‌دهد (سجادی، ۱۳۸۰). مقصود از تعارضات مذهبی، وضعیتی است که در آن تنش و خصومت اجتماعی بر پایه باورها و گرایش‌های مذهبی شکل می‌گیرد و به روندی از ستیز و تقابل اجتماعی منجر می‌شود. هنگامی که گروهی در پی تحمیل ارزش‌ها و باورهای مذهبی خود بر دیگران برآیند، به دلیل تعارض‌های عمیق میان نظام‌های اعتقادی و ارزشی، زمینه بروز نزاع‌های مذهبی فراهم می‌شود؛ امری که تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرآیندهای درونی مؤثر بر تعارضات اجتماعی و اهداف متعارض تشدید می‌گردد (کریمی، ۱۳۸۷).

چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، جمعیت افغانستان به‌طور کامل مسلمان است، اما از نگاه مذهبی یکدست نیست و مذاهب و فرقه‌های گوناگونی در این کشور حضور دارند. اکثریت جامعه افغانستان را پیروان مذاهب حنفی و جعفری تشکیل می‌دهند که در ادامه به‌اختصار معرفی می‌شوند: ۱- مذهب حنفی: اکثریت مسلمانان افغانستان پیرو مذهب حنفی هستند. این مذهب در میان اقوام مختلفی چون پشتون‌ها، تاجیک‌ها، ازبک‌ها، ترکمن‌ها، نورستانی‌ها، ایماق‌ها و دیگر گروه‌های قومی رواج دارد. برآوردهای تقریبی نشان می‌دهد که حدود ۸۰ تا ۸۵ درصد جمعیت افغانستان از پیروان مذهب حنفی‌اند. این مذهب به‌عنوان تنها مذهب رسمی کشور شناخته می‌شود و بیشترین پیروان را در میان مردم افغانستان دارد. ۲- مذهب جعفری: پیروان مذهب جعفری عمدتاً در میان اقوامی چون هزاره‌ها، قزلباش‌ها و برخی دیگر از گروه‌های قومی دیده می‌شوند. تخمین‌ها حاکی از آن است که حدوداً ۸ تا ۱۰ درصد جمعیت افغانستان پیرو این مذهب هستند.

۱-۶. ساختار زبانی:

زبان گاه به‌مثابه شبکه‌ای ارتباطی و گاه به‌عنوان نوعی سرمایه فرهنگی تلقی می‌شود (غوری، ۱۴۰۴، ص. ۱۷۰). تسلط بر زبان، علاوه بر تسهیل روابط اجتماعی، به افراد امکان می‌دهد هویتی متمایز و معنادار کسب کنند. از این رو، هویت چه در سطح قومی و چه در سطح ملی، تا حد زیادی به زبانی وابسته است که فرد فرا می‌گیرد. زبان بومی، به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی هویت قومی، نقشی اساسی در شکل‌گیری احساس تعلق اجتماعی ایفا می‌کند (دهقان، ۱۳۸۰). در بسیاری از نظریه‌های ناسیونالیسم، زبان به‌عنوان یکی از عناصر بنیادین سازنده آن معرفی شده است. زبان در واقع شالوده فرهنگ را تشکیل می‌دهد و تمامی اجزای فرهنگ، از دین و معماری گرفته تا علم، خانواده، نظام سیاسی، ارتش و حتی ابزارهای جنگی، به زبان وابسته‌اند. زبان

گفتاری نوعی نظام نمادین و قراردادی است که بر اساس آن به اصوات و ترکیب‌های صوتی معنا بخشیده می‌شود (دهقان، ۱۳۸۰) از این نگاه، زبان پدیده‌ای اجتماعی و قراردادی است که میان اعضای یک قوم یا جامعه مشترک بوده و به واسطه همین ویژگی، موجب تمایز و تفکیک اقوام و جوامع از یکدیگر می‌شود. هر قوم دارای نام است و واحدهای تشکیل‌دهنده آن، از فرد تا بزرگ‌ترین گروه، نام‌گذاری می‌شوند؛ این نام‌ها نقش تعیین‌کننده‌ای در تعریف هویت قومی و اجزای آن دارند (بهاروند، ۱۳۸۰، ص. ۹).

این پرسش مطرح می‌شود که زبان چگونه در گوناگونی قومی یک کشور نقش ایفا می‌کند. زبان از دو مسیر اصلی در شکل‌گیری تنوع قومی دخالت دارد. نخست آنکه زبان پدیده‌ای پویا است و در گذر زمان دچار تحول می‌شود؛ به گونه‌ای که ممکن است از یک زبان واحد، به تدریج زبان‌ها و گویش‌های متعددی منشعب شود. بررسی‌های زبان‌شناسی تاریخی نشان می‌دهد که تمامی زبان‌های هندواروپایی - زبان‌های رایج در افغانستان به استثنای عربی و ترکی، زبان‌ها و گویش‌های ایران به جز زبان‌های سامی و اورال - آلتایی و نیز زبان‌های شبه‌قاره هند - از ریشه‌ای مشترک برخاسته‌اند (فردپلاک، ۱۳۷۵، ص. ۴۵). این فرآیند انشعاب در مورد زبان‌های اورال - آلتایی و سایر خانواده‌های زبانی نیز صادق است (غوری، ۱۴۰۴). دوم آنکه مهاجرت یک قوم یا شاخه‌ای از آن به سرزمین قوم دیگر می‌تواند به گوناگونی قومی و زبانی بینجامد. بررسی تاریخ آریانا نشان می‌دهد که زبان‌ها، گویش‌ها و ادیان کنونی در ایران و افغانستان، عمدتاً از مناطق دیگر و به واسطه مهاجرت اقوام مختلف به این سرزمین وارد شده‌اند. زبان‌ها و گویش‌های رایج در این دو کشور به سه خانواده زبانی آریایی، سامی و اورال - آلتایی (ترکی - مغولی) تعلق دارند (بهاروند، ۱۳۸۰، ص. ۱۰).

در تاریخ سیاسی چند دهه اخیر افغانستان، پیامدهای تلخ این گسست‌ها و سیاست‌های زبانی، چه در جهت القا و چه در جهت تحکیم آن‌ها، به وضوح قابل مشاهده است. شدت این گرایش‌ها به گونه‌ای بوده که قانون‌گذاران در قانون اساسی دوران ظاهرشاه، برای جلوگیری از تنش‌های سیاسی، ناگزیر به رسمیت شناختن دو زبان فارسی و پشتو شدند (تابش هروی، ۱۳۹۲: ۱۲۸). زبان فارسی، با وجود گویش‌های متنوع، زبان اکثریت ساکنان این سرزمین به شمار می‌رود (کاتم، ۱۳۷۱، ص. ۲۸). بنابراین، مردم افغانستان به زبان‌ها و لهجه‌های متعددی سخن می‌گویند: تاجیک‌ها و هزاره‌ها فارسی، پشتون‌ها پشتو، ازبک‌ها ازبکی، ترکمن‌ها ترکمنی، نورستانی‌ها نورستانی یا داردی، بلوچ‌ها بلوچی و دیگر گروه‌ها هر یک به زبان خاص خود تکلم می‌کنند. با توجه به آنکه اقوام پشتون، تاجیک، هزاره و ازبک اکثریت جمعیت افغانستان را تشکیل می‌دهند، زبان‌های فارسی، پشتو و ازبکی به ترتیب مهم‌ترین زبان‌های رایج کشور محسوب می‌شوند. به گفته کاظم یزدانی، در افغانستان بیشتر از سی زبان و ده‌ها لهجه وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها فارسی و پشتو است؛ به طوری که نزدیک به ۴۸ درصد مردم به فارسی و ۳۵ درصد به پشتو سخن می‌گویند و بقیه به سایر زبان‌ها تکلم می‌کنند (یزدانی، ۱۳۷۴، ص. ۱۲۷). در همین راستا، کریم پوپل با اشاره به تنوع زبانی افغانستان معتقد است که در این کشور حدود ۴۰ زبان و ۲۰۰ لهجه وجود دارد (دهقان، ۱۳۸۰).

در دایره‌المعارف بزرگ فارسی آمده است که اکثریت مردم افغانستان به زبان فارسی سخن می‌گویند که به نام فارسی‌زبان شناخته می‌شوند؛ اصطلاحی که ناظر بر زبان است، نه الزاماً تعلق به یک تبار خاص. با این حال، فارسی‌زبان‌ها به عنوان یکی از اقوام پرجمعیت افغانستان، از گذشته‌های دور خود را از ساکنان اصلی این سرزمین دانسته‌اند و فارسی‌زبان‌ها یکی از ۱۸ قومیت افغانستان معرفی شده‌اند (دایره‌المعارف بزرگ فارسی، ۱۳۸۵). لویی دوپری نیز اشاره می‌کند که فارسی‌زبانان به زبان فارسی سخن می‌گویند، در سراسر افغانستان پراکنده‌اند و غالباً با عنوان تاجیک شناخته می‌شوند (ارباب شیرانی، ۱۳۸۷، ص. ۵۱)، جزییات بیشتر را در جدول زیر آمده است که تنوع گویش‌ها را نه تنها عامل تفرقه تعریف می‌کند، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز همگرایی فرهنگی باشد (کریمی، ۱۳۸۷).

جدول ۱: گروه‌های قومی افغانستان بر اساس زبان، مذهب و محل سکونت

شماره	گروه قومی	زبان	مذهب	محل اقامت
1	پشتون	پشتو	سنی حنفی	جنوب، جنوب شرق، کابل و دیگر ساحات افغانستان به شکل پراکنده
2	تاجیک	فارسی با لهجه‌های دری	سنی حنفی	شمال، شمال شرق، غرب، کابل و دیگر ساحات افغانستان به شکل پراکنده
3	هزاره	فارسی با لهجه‌ی هزاره‌گی	شیعه و تعداد محدود اسماعیلیه	کابل، مرکز و شمال افغانستان
4	ازبیک	ازبکی	سنی - حنفی	شمال و شمال شرق افغانستان
5	ترکمن	ترکمنی	سنی - حنفی	شمال افغانستان
6	بلوچ	بلوچی	سنی - حنفی	جنوب غرب افغانستان
7	نورستانی	نورستانی	سنی - حنفی	جنوب شرق افغانستان

نتیجه‌گیری

این مقاله با بهره‌گیری از رویکرد انسان‌شناختی به بررسی ساختارهای اجتماعی، قومی و مذهبی افغانستان پرداخته و می‌کوشد چگونگی امکان شکل‌گیری نظامی اجتماعی فراگیر را در میان اقوام مختلف این کشور تبیین کند؛ نظامی که بتواند زمینه‌های همزیستی، عدالت اجتماعی و کاهش تعارضات قومی، مذهبی و زبانی را فراهم آورد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که افغانستان، به‌عنوان جامعه‌ای چندقومیتی، چندمذهبی و چندزبانی، از تنوع فرهنگی گسترده‌ای برخوردار است که در ذات خود نه عامل بحران، بلکه ظرفیتی اجتماعی برای همزیستی و تقویت انسجام ملی محسوب می‌شود. برآیند نتایج پژوهش حاکی از آن است که دستیابی به ثبات اجتماعی و همبستگی ملی در افغانستان مستلزم بازنگری در مناسبات قومی، به‌رسمیت‌شناختن تنوع فرهنگی به‌منابۀ سرمایه اجتماعی، و حرکت تدریجی به‌سوی الگوهای مشارکتی، عادلانه و غیرانحصاری در سامان قدرت سیاسی است. تحقق چنین رویکردی می‌تواند زمینه‌های همزیستی مسالمت‌آمیز، توسعه اجتماعی و کاهش تعارضات قومی و مذهبی را در جامعه افغانستان تقویت کند.

تحلیل خاستگاه‌های قومی و تباری اقوام بزرگ افغانستان، از جمله پشتون‌ها، تاجیک‌ها، هزاره‌ها، ازبیک‌ها و ترکمن‌ها، نشان می‌دهد که تنوع قومی در این سرزمین در بستر تعاملات تاریخی، اجتماعی و فرهنگی شکل گرفته و همواره با مفاهیمی چون هویت جمعی، همزیستی و همبستگی اجتماعی پیوند داشته است. از این نگاه، تنوع قومی به‌عنوان واقعیتی اجتماعی، بخشی جدایی‌ناپذیر از ساخت تاریخی جامعه افغانستان به شمار می‌رود. از دیدگاه انسان‌شناختی، تجربه تاریخی اقوام مختلف افغانستان بیانگر الگوهای متنوعی از مشارکت اجتماعی، حاشیه‌نشینی نسبی، نابرابری‌های سیاسی نسبی و فشارهای ساختاری است که در دوره‌های گوناگون تاریخی بروز یافته‌اند. پیامدهای این وضعیت در برخی مقاطع، در قالب فقر، خشونت، بی‌ثباتی اجتماعی و چالش‌های مرتبط با مشروعیت سیاسی نمایان شده و به‌تدریج تداوم یافته‌اند و در حال حاضر، این الگوها به مراتب نسبت به گذشته کاهش یافته است. در مجموع، یافته‌های این تحلیل نشان می‌دهد که ریشه بسیاری از تعارضات اجتماعی در افغانستان را نمی‌توان صرفاً به تنوع قومی و مذهبی نسبت داد، بلکه این تعارضات بیش از هر چیز با ضعف سازوکارهای حکمرانی فراگیر، نهادینه‌نشدن مشارکت برابر سیاسی و استمرار الگوهای متمرکز و اقتدارگرایانه قدرت در دوران جمهوریت ارتباط داشت؛ الگوهایی که در برخی موارد، تحت تأثیر عوامل و مداخلات بیرونی نیز تشدید شده‌بود.

منابع و مأخذ

- ابوطالبی، علی. (۱۳۷۸). حقوق اقلیت‌ها و همگرایی. فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲ و ۳، ۱۴۱-۱۲۵.
- احمدی، حمید. (۱۳۷۶). قومیت و قوم‌گرایی در ایران افسانه یا واقعیت. اطلاعات سیاسی و اقتصادی، دوره ۲، شماره ۱۱۵ و ۱۱۶، ۱۰۹-۱۳۵.
- ارباب‌شیرانی، سعیداعلم. (۱۳۸۷). همسایه نزدیکتر از خویش (افغانستان از ویژگی‌های طبیعی تا خصوصیات انسانی)، مقالاتی از دایره المعارف، ترجمه هوشنک. تهران: انتشارات کتاب مرجع.
- ارزگانی، مسیح. (۱۳۹۰). افغانستان رنگین کمان اقوام. مشهد: انتشارات امید بدخشان.
- آرنی، جرج. (۱۳۷۶). گذرگاه کشورگشایان؛ ترجمه: محمد یوسف علمی و حبیب الرحمن هاله، پشاور: انتشارات میوند.
- امیری، صالحی. (۱۳۸۸). مدیریت منازعات قومی در ایران. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- بهاروند، سکندر. (۱۳۸۰). بررسی علل گونه‌گونی قومی در ایران از دیدگاه انسان‌شناسی. فصلنامه مطالعات ملی، سال سوم، شماره ۹، ۲۳-۱.
- بیلیو، جراح. ایچ. (۱۳۹۱). نژادهای افغانستان. برگردان: لعل زاد. کابل: انتشارات سعید.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۵). نقش هویت قومی در همبستگی ملی (مطالعه موردی قوم بلوچ). مجله‌ی پژوهشی اصفهان (علوم انسانی)، جلد بیستم، شماره یکم، ۲۴-۱۲.
- حریری، نجلا. (۱۳۸۵). اصول و روش‌های پژوهش کیفی. تهران: انتشارات آگاه.
- حیدری، محمد. (۱۳۸۳). هویت و امنیت ملی، کتاب مجموعه مقالات هویت و بحران هویت، ۴۹-۳۰.
- خسروشاهی، خاتمی. (۱۳۸۳). افغانستان پس از طالبان. تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۴۰۱). لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دهقان، حسین. (۱۳۸۰). هویت قومی و وفاق ملی، شماره ۲۰ و ۲۱. فصل‌نامه وفاق ملی و توسعه‌ی اجتماعی در افغانستان، ۸۹-۱۰۷.
- سانلیور، پیر. (۱۹۹۹). نقشه جدید قومی افغانستان. مترجم: ابوالحسن سروقد مقدم، به نقل از اقوام کوچ نشین افغانستان. تهران: نشر کهکشان.
- سجادی، عبدالقیوم. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی افغانستان؛ قوم، مذهب و حکومت. قم: انتشارات بوستان کتاب.
- شیخاوندی، دلاور. (۱۳۶۹). زایش و خیزش ملت، تهران: انتشارات ققنوس.
- غوری، نظر محمد. (۱۴۰۴). انسان‌شناسی فرهنگی، کابل: انتشارات یوسف‌زاد.
- فردپلاک، دانیل بیس. (۱۳۷۵). انسان‌شناسی فرهنگی، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.
- کاتب، فیض محمد. (۱۳۷۲). نژادنامه افغانستان. قم: انتشارات اسماعیلیه.
- کاتم، ریچارد. (۱۳۷۱). ناسیونالیسم در ایران، ترجمه احمد تدین، ایران: انتشارات کویر.
- کریمی، علی. (۱۳۸۷). مدیریت سیاسی در جوامع چند فرهنگی، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- گل‌تزر، برنت. (۱۳۷۷). آیا افغانستان در آستانه تجزیه قومی و قبیله‌ای قرار دارد؟. تهران: انتشارات خوارزمی.
- گیدنز، انتونی. (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی، حسن چاوشیان، تهران: نشر نی.

- مارشال, گوردون. (۱۳۸۸). فرهنگ جامعه شناسی، ترجمه حمیرا مشیر زاده، تهران: انتشارات میزان.
- مرادی صاحب نظر. (۱۳۸۹). آریانا و آریاییان، کابل: انتشارات سعید.
- هاشمی، صدیقه. (۱۳۹۴). بررسی زمینه‌های اجتماعی و فکری نبود فدرالیسم در فرآیند تدوین قانون اساسی جدید افغانستان، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم سیاسی: گرایش روابط بین الملل، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی.
- یزدانی، حسین. (۱۳۷۴). پژوهشی در تاریخ هزاره‌ها، جلد اول، چاپ دوم، قم: انتشارات احسانی.

RESEARCH ARTICLE

An Examination of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani's Life and Influence in Ottoman Society

Ziauddin Jamal¹✉

¹ Kocaeli Üniversitesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

✉ Corresponding author: ziyajamal@gmail.com

 <https://orcid.org/0009-0009-3162-1006>

ARTICLE INFO

Received date: 25/12/2025

Revised date: 04/01/2026

Accepted date: 06/01/2026

Published Online:12/01/2026

Citation: Jamal, Z. (2026). An Examination of Sayyid Jamal al-Din al-Afghani's Life and Influence in Ottoman Society. *Global Journal of Social and Economic Research*, 1(1), 51-65. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18226263>

Abstract

Sayyid Jamal al-Din al-Afghani (1838–1897) is one of the most prominent thinkers of the Islamic modernist movement. His ideas and struggles have remained a subject of debate among scholars to this day. Much of this debate stems from the adventurous nature of al-Afghani's life and the ambiguity surrounding his identity. The events he experienced and the struggles he pursued in Afghanistan, Iran, Egypt, India, and the Ottoman Empire are still open to differing interpretations. His life and activities within Ottoman society constitute a significant part of his biography. Numerous studies have been conducted in this important period of his life, resulting in substantial scholarly works in al-Afghani's years in the Ottoman Empire. Clear differences in opinions and narratives can be observed among these studies. This study, which focuses on Jamal al-Din al-Afghani's life and influence in the Ottoman Empire, aims to construct a common narrative by examining the various accounts that have emerged. Drawing on the works of Turkish and foreign scholars, as well as relevant primary and secondary texts, the main objective of this research is to elucidate this significant phase of al-Afghani's life. Issues such as his two visits to Istanbul, the controversies surrounding his arrival, his relations with Ottoman state officials, his death, and the impact of his ideas on Ottoman society are examined.

Keywords: Sayyid Jamal al-Din al-Afghani; Ottoman Empire; Pan-Islamism; Modernism; Abdulhamid II.

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Osmanlı Toplumundaki Hayatı ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme

Özet

Seyyid Cemaleddin Efgani (1838-1897), İslam modernizmi akımının önemli düşünürlerinden biridir. Onun görüş ve mücadeleleri, araştırmacılar arasında bugüne dek tartışma konusu olmuştur. Çoğu tartışmanın nedeni, Efgani'nin maceralı hayatı ve kimlik gizliliğidir. Afganistan, İran, Mısır, Hindistan ve Osmanlı'daki yaşadığı olaylar ve verdiği mücadeleler hâlâ farklı yorumlara açıktır. Onun Osmanlı toplumundaki yaşamı ve faaliyetleri, biyografisinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Hayatının bu önemli bölümüyle ilgili birçok araştırma yapılmış ve sonuç olarak Seyyid'in Osmanlı'daki hayatı üzerine önemli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmalar arasında görüş ve rivayet farklılıkları açıkça görülmektedir. Cemaleddin Efgani'nin Osmanlı'daki hayatı ve etkisini konu alan bu çalışma, ortaya çıkan farklı rivayetlerin üzerinden ortak bir anlatı çıkarmayı amaçlamaktadır. Türk ve yabancı yazarların eserleri ile konu ile ilgili bulunan metinlerin ışığında, Seyyid Cemaleddin Efgani'nin hayatının bu önemli bölümünü açıklamak çalışmanın temel amacıdır. Seyyid'in İstanbul'a iki kez gelişi, gelişinin tartışmalara konu olması, Osmanlı devlet yetkilileriyle ilişkisi, ölümü ve fikirlerinin Osmanlı toplumundaki etkisi gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Cemaleddin Efgani; Osmanlı; Panislamizm; Modernizm; II. Abdülhamit.

1. Giriş

19. yüzyılda İslam dünyası neredeyse tamamen sömürgeci güçlerin işgali altındaydı. O dönemdeki sömürgeci güçlerin tamamı Avrupa kökenli olup, Batı toplumunun bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemelerinin ardından ortaya çıkmıştı. Özellikle coğrafi ve deniz yollarının keşfi, Avrupalı sömürgeci güçlerin Hindistan ve Afrika toplumlarına ulaşmasını sağlamıştı. Sömürgeci güçler bu toplumları işgal ederek sömürgeleştirmişti. Böylece İngiltere, Fransa, Rusya ve daha sonra Almanya gibi güçler, Kuzey Afrika, Hindistan Yarımadası ve Orta Asya'daki İslam toplumlarının büyük çoğunluğuna egemen olmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Afganistan gibi İslam topraklarının geri kalanı ise dolaylı olarak bu güçlerin nüfuz ve etkisine maruz kalmıştı. Bu durum sonucunda İslam alemi, ilk kez Avrupalı güçlerin üstünlüğünü fark etmiş ve onlara karşı askeri yenilgilere uğramıştı. Yenilgilerin nedeni olarak, Avrupa'nın nasıl güçlendiği ve geliştiği sorusu birçok Müslüman aydın ve devlet adamının kafasını kurcalamıştı. Bu soruya cevap aramak, İslam dünyasında birçok fikir akımının ortaya çıkmasına yol açmıştı (Hatiboğlu, 2010, s. 19).

Avrupa'nın nasıl ilerlediği ve İslam toplumlarının neden geri kaldığı sorusuna farklı cevaplar üretilmişti. Bu alanda ortaya atılan görüşler ve tepkiler, İslam dünyasında farklı fikri ve siyasi akımların doğmasına sebep olmuştu. Ortaya çıkan bu akımlar genel olarak üç ana gruba ayrılabilir. Birincisi, modern Batı

medeniyetini gelişmenin örneği olarak gören ve Avrupa'yı tamamen taklit ederek İslam dünyasının bu geri kalmışlıktan kurtulabileceğine inanan harekettir. Bu grup, aşırı Batı eğiliminden dolayı “Batıcı akım” olarak adlandırılmaktadır.

İkinci grup ise, birinci gruptan farklı olarak, ilerlemenin tüm unsurlarının İslam dininin içinde bulunduğu inanır. Bu görüşe göre Müslümanlar, dine tam olarak uymakla ancak gelişmeye kavuşabilirler. Modern Avrupa bilim ve değerlerine karşı ciddi bir şüphe taşıyan bu grup, bunları takip etmenin veya kullanmanın yanlış olduğuna inanır. Bu akım, eski gelenekleri canlandırma ve yeni değerleri reddetme konusundaki ısrarı nedeniyle “muhafazakar” olarak adlandırılmaktadır.

Bu iki akımın ortasında ise, hem dini değerlere hem de modern bilim ve değerlere önem veren üçüncü bir grup yer alır. Bu grup, dini değerlere bağlı kalmanın yanı sıra, İslam toplumlarının ilerlemesi için modern Avrupa medeniyetinin ürünlerini, özellikle bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeleri kullanmayı teşvik etmiştir. Bu kişiler hâlâ Müslümanların hurafelere bulaştığına ve bu hurafelerin ilerlemeyi engellediğine inanıyordu. Bu nedenle hurafeleri din içinden ve halkın inançlarından kaldırmak, temel kaygılarından biri olmuştur. Bu grup, İslam toplumları tarihinde genellikle “dinî modernistler”, “dinî reformcular” veya “dinî aydınlar” olarak anılmaktadır. (Gazrani, 1389 H, s. 148; Behnam, 1382 H, s. 12).

Bahsi geçen akımların, özellikle dinî modernistler akımının ilk kıvılcımları Osmanlı, Mısır ve Hindistan’da ortaya çıkmıştır. Çünkü bu toplumlar, Avrupalı sömürgeci güçlerle ilk karşılaşan toplumlardı. Sömürgeci güçlerin pençelerinden kurtulmanın yollarını aramakta da ilk adımlar burada atılmıştır. Kısa sürede İslami modernizmin entelektüel akımı, söz konusu toplumlardan tüm İslam topraklarına yayılmıştır. Bu akım, İslam ülkelerinin bağımsızlık kazanmasında ve refah sağlama konusunda önemli bir faktör olmuştur (Hatiboğlu, 2010, ss. 82, 102).

Osmanlı İmparatorluğu’nda akımın önemli düşünürleri Namık Kemal ve Tevfik Fikret, Hindistan’da Seyyid Ahmad Khan, Mevlana Abdul Kelam Azad ve Allameh Iqbal Lahori, İran’da Mirza Malkam Khan ve Muhammad Hossein Khan, Bakü’de Hasan Melikaf, Afganistan’da Mahmud Tarzi, Mısır’da Muhammed Abduh ve Rafi el-Tahtavi, tüm İslam dünyasında ise Seyyid Cemaleddin Efgani öne çıkmıştır. Bu düşünürler, diğer dinî aydınlarla birlikte İslam’ın kaybolan azametini yeniden ihya etme ve Müslüman toplumları ilerlemeye, bağımsızlığa ve siyasi özgürlüklere doğru yönlendirme kaygısı taşımış ve her biri bu yolda parlak fikir mirasları bırakmıştır.

Bu din reformcular arasında Seyyid Cemaleddin Efgani, arkasında ilginç ve tartışmalı bir yaşam ile mücadele bıraktığı için ayrı bir öneme sahiptir. Efgani, zamanının bütün önemli İslam şehir ve ülkelerinde, hatta Avrupa toplumunda Müslümanların uyanışı doğrultusunda mücadele etmiş, dersler ve konferanslar vermiş, kitaplar ve makaleler yazmıştır. İslam dünyasını uyandırma mücadelesinde birçok maceraya katlanmıştır. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu ve başkenti İstanbul’daki olaylı hayatını ve

bu toplumun yenilikçi fikir akımları üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Osmanlı dönemi ve modern Türkiye’de yapılan akademik araştırmalar esas alınarak, Efgani’nin bu toplumdaki yaşamı ve mücadelesinin karanlık köşeleri mümkün olduğunca aydınlatılmaya ve bu alandaki sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır.

2. Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Hayatı

Hemen hemen tüm araştırmacılar, Seyyid Cemaleddin Efgani'nin doğum tarihi konusunda hemfikirdir ve çoğu kaynak, doğum tarihi olarak Şaban H. 1254 ya da Kasım 1838’i vermektedir. Ancak onun doğum yeri ve mezhebi konusunda ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Kim ve nereli olduğu konusundaki bu tartışmalar, hayatı boyunca da sürmüştür. İran’daki Hemedan ve Afganistan’daki Kunar bölgeleri, araştırmacılar arasında doğum yeri olarak tartışılmaktadır. Seyyid’in bazı biyografi yazarları, onun Şii olduğunu, akrabalarının Hamedan’da bulunduğunu iddia ederek ve ona ait olduğu sanılan notlara dayanarak, Efgani’nin Asadabad köyü, Hamedan, İran’da doğduğunu öne sürmektedirler. Öte yandan, hayatını araştıran başka bir grup araştırmacı, kendi ifadelerine ve başka delillere dayanarak, onun Afganistan’ın doğusunda bulunan Kunar şehrinin Asadabad’ında doğduğunu savunmaktadır (Alaeddin, 2013, s. 407). Bu araştırmacılar, Efgani’nin doğum yerini doğrulamak için Kunar’ın Asadabad’ına ve Hemedan’ın Asadabad’ına kadar gitmişlerdir. Araştırmacıların raporuna göre, Kunar’da, Seyyid Cemaleddin’in babası Seyyid Safdar’ın adıyla anılan bir tepe de dahil olmak üzere, doğumunu gösteren açık kanıtlar bulunmuştur. Hemedan’ın Asadabad’ında ise, onun ve ailesinin varlığına dair bu tür işaretler tespit edilmemiştir (Karaman, 1994, s. 456).

Efgani'nin etnik kimliği konusunda da farklı görüşler vardır ve bu tartışma henüz tam olarak çözülmemiştir. Araştırmacılar ve hatta onun yakın arkadaşları, onu Arap, Hintli, Türk, Afgan ve İranlı olarak tanıtmaktadır. Dini inancı konusunda ise Şii, Sünni, Hanefi ve Selefi mezheplerinden birine ait olduğu iddia edilmektedir. Seyyid’in çağdaşlarından ünlü Türk şair ve düşünürü Muhammed Akif Ersoy’a göre, Efgani daha hayattayken kim olduğu hakkında tartışmalar mevcuttu. Ancak Seyyid, kendisi hakkında bu tür sorulara hep gereksiz olduğunu söyleyerek net bir yanıt vermemiştir (Ersoy, 2017, s. 24). Bu nedenle pek çok araştırmacı, Efgani’nin asıl kimliğini sakladığına inanmaktadır. Bu kimlik saklamasının nedeni, bazılarına göre dönemin şartları ya da tüm İslam toplumlarını hedef alan mücadelesi olabilir; dolayısıyla kendisini belli bir topluma bağlamıyordu (Jamal, Bayanfar ve Bariz, 1403H, s.3). Efgani'nin yakın arkadaşlarından Muhammed Abduh, onun soyunu Seyyid olarak Hz. Hüseyin’e bağlamakta ve dolayısıyla Arap olduğunu yazmaktadır. Türk yazarlarından biri ve Seyyid Cemaleddin’in çağdaşı olan Ahmet Agayef ise, Efgani’nin Azeri Türkü olduğunu iddia etmektedir. Agayef, bir yazısında Seyyid ile üç kez görüşüğünü ve ikinci görüşmede kimliği hakkında soru sorduğunu belirtmiştir. Bu soruya yanıt olarak Seyyid, ailesinin aslen Meragalı olduğunu ve daha sonra Hemedan’a taşındığını

söylemiştir. Ona göre Seyyid, Hamedan'da doğmuş ve bazı siyasi olaylardan dolayı Afganistan'a göç etmiştir. Ahmet Agayef, Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Azeri Türkçesini anne dili gibi konuştuğuna da değinmektedir (Yalçinkaya, 1990, s. 8).

Araştırmacılar, Efgani hakkındaki görüşleri taraftarlar ve muhalifler olarak iki gruba ayırmaktadır. Efgani'nin kendisi de dahil olmak üzere taraftarlarının çoğu, bu tartışmayı anlamsız ve gereksiz bulmuş ve kolayca geçmiştir. Ancak muhalifler, onu farklı milletlere ve mezheplere atfederek zaman zaman kimliği üzerine tartışmalar başlatmıştır. Seyyid Cemaleddin Efgani hakkındaki bu çelişkili algıların çoğu, kendi döneminden kaynaklanmaktadır. Türkiye'ye gelmeden önce Afganistan'da İstanbullu, İstanbul'da Azeri Türkü, İran'da Şii, Mısır ve Arap ülkelerinde ise Seyyid ve Hz. Peygamber'in neslinden olduğu için Arap olarak tanınmıştır (Yalçinkaya, 1990, s. 11).

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin biyografi yazarları, doğum yerine göre farklı hayat hikayeleri yazmıştır. Doğduğu yerin Afganistan olduğuna inananlar, Seyyid'in Kabil'de dini ve geleneksel ilimleri tahsil ettiğini ve 18 yaşından sonra ileri eğitim için Hindistan'a gittiğini belirtmektedirler. Öte yandan İran'ın Hamedan şehrinde doğduğunu düşünenler, onun önce Tahran'a, ardından Necef'e giderek devrin ilimlerini öğrendiğini ve bir süre Necef'te okuduktan sonra Hindistan'a geçtiğini yazmaktadırlar (Karaman, 1994, s. 457). Her iki rivayet de onun eğitimini Hindistan'da üst mertebeye kadar sürdürdüğünü teyit etmektedir.

Hindistan'da tahsilini tamamladıktan sonra hac için Mekke'ye gitmiş ve ardından Afganistan'a dönmüştür. Afganistan'da devlet kurumlarında görev almış ve Mohammad Azam Han (1969) da dahil olmak üzere egemen kabile olan Mohammadzai prensleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Seyyid'in yakın dostu Muhammed Azam Han'ın, Şer Ali Han'a (1969-1979) karşı verdiği güç mücadelesini kaybetmesinden sonra Efgani, Afganistan'ı terk etmek zorunda kalmıştır (Alaeddin, 2013, s. 409; Ferhang, 1373 H, s. 328).

Afganistan'dan Hindistan'a giden Seyyid Cemaleddin Efgani, burada fazla kalmamış ve Mısır'a gitmek üzere bir İngiliz gemisiyle Hindistan'dan ayrılmıştır. Mısır'da kırk gün kaldıktan sonra İstanbul'a gitmiş, yaklaşık iki yıl İstanbul'da kalmıştır. Ancak Osmanlı Darülfünun'daki konferanstan kaynaklanan ihtilaflar sonucunda 1871'de İstanbul'dan kovularak tekrar Mısır'a dönmüştür. Mısır'a yeniden girişinde, aralarında Sadrazam Riyad Paşa'nın da bulunduğu hükümet yetkilileri tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Sekiz yıl Mısır'da kaldıktan sonra Hindistan'a dönerek Haydarabad ve Kalküta'da bir süre yaşamıştır. 1883'te Amerikan vatandaşlığı elde etmek amacıyla ABD'ye göç etmeyi planlamış, ancak fikir değiştirip Londra'ya gitmiştir. Londra'dan Paris'e geçerek Arut al-Uthaka dergisini yayımlamaya başlamıştır. Seyyid, 1886, 1887 ve 1888 yıllarında Rusya ve İran'da bulunmuş, İran'a ikinci seyahati ise birçok maceraya yol açmış ve sonunda elleri bağlı bir şekilde İran'dan kovulmuştur. 1892'de tekrar

Londra'ya gitmiş ve aynı yıl Sultan II. Abdülhamid'in daveti üzerine İstanbul'a dönerek Mart 1897'de ölümüne kadar İstanbul'da yaşamıştır (Yalçinkaya, 1990, s. 12).

2-1. Seyyid Cemaleddin Efgani'nin İstanbul'a İlk Gelişi

Bahsedildiği gibi, Seyyid Cemaleddin Efgani 1869 yılında, Sultan Abdülaziz döneminde, bir rivayete göre onun daveti üzerine İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a gelmeden önce Osmanlı alimleri arasında ismi duyulmuş ve bu nedenle gelişi sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Seyyid, gelişinden sonra dönemin Osmanlı Sadrazamı Ali Paşa ile görüşmüştür. İstanbul'un Fatih semtindeki Hacı Vahhabi'nin evine yerleştirilmiş ve burada alimler, yazarlar ve sıradan insanlar onu ziyarete gelmiştir. Kısa süre sonra Sadrazam Ali Paşa, Münif Paşa, Tahsin Efendi ve Savet Paşa gibi birçok modernist Osmanlı aydın ve bürokratiyle yakın ilişkiler kurmuştur (Yılmaz, 2012, s. 69-70).

Söz konusu dönemde modernist sınıf, yenilikçi fikir ve faaliyetlerinden dolayı Osmanlı din adamları, özellikle dönemin Şeyhülislamı Hasan Fehimi Efendi tarafından baskı altındaydı. Bu yüzden Efgani, açık fikirli ve modernist bir alim olarak, bu sınıf tarafından sıcak karşılanmıştır. Osmanlı modernistleri, Seyyid Cemaleddin'in fikir ve danışmalarından kendi yenilikçi programları doğrultusunda yararlanarak, bu programlara dini meşruiyet kazandırmaktaydı. Ayrıca Seyyid, bu konuda Fuat ve Ali Paşaların dini danışmanı olarak kullanılmaktaydı (Sever, 2010, s. 11). Modernist düşünceleri ve halkı yeni bilimleri öğrenmeye teşvik etme tavrından dolayı, Osmanlı toplumunda eğitim kurumlarını yönetmekle görevli Osmanlı Maarif Şurası'na (Meclis-i Maarif) üye olarak atanmıştır. Ayrıca Ayasofya ve Sultanahmet gibi İstanbul'un ünlü camilerinde vaaz etme fırsatını da bulmuştur. Halka dini konuları anlatırken, onları yeni bilim, sanayi ve modern teknolojiyi öğrenmeye teşvik ediyordu. Ancak kısa süre sonra, Seyyid'in Osmanlı Darü'l-Fünun'nda sanatla ilgili yaptığı konuşma, kendisi için büyük bir tartışma yaratmıştır (Soofizadeh, 2020, s. 120).

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Osmanlı toplumuna ilk girişi, Tanzimat döneminin son yıllarına denk gelmiştir. 1839 yılında Sultan Abdülmecid'in Tanzimat Fermanı'nı ilanı ile başlayan ve Sultan II. Abdülhamid'in saltanatına kadar devam eden dönem, Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları, bürokrasi ve aydınları, reformlar ve modernleşme programları uygulayarak imparatorluğun ilerlemesini kolaylaştırmaya çalışmaktaydı. Uygulanan yenilikçi programlar arasında, yeni bilim eğitiminin teşvik edilmesine özel önem verilirdi. Çağdaş eğitimin örgütlenme ve planlanmasına ilişkin olarak Meclis-i Kebir-i Maarif ve Encümen-i Danış şuraları kurulmuştu. Encümen-i Danış örgütü, modern eğitim materyallerinin hazırlanmasında önemli çalışmalar yapmış, ancak faaliyetleri uzun sürmemişti. Bu encümenin çalışmalarına ara verilmesinden sonra, 1862 yılında Osmanlı aydınları tarafından Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye kurulmuştu. Yüksek eğitim merkezi olarak Darü'l-Fünun'un kuruluş fikri, bu cemiyet tarafından ortaya atılmıştır. Cemiyetin çabaları

sonucunda devlet, Darü'l-Fünun merkezi için bir bina inşa etmiştir. Bu bina, Darü'l-Fünun'un resmi açılışına kadar Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye mensupları tarafından bilimsel konferanslar için kullanılmıştır (Berkez, 1998, s.178). Osmanlı ve modern Türkiye'nin modernleşme tarihinde önemli bir olay olan Darü'l-Fünun'un açılış töreninde Seyyid Cemaleddin Efgani, Arapça bir konuşma yapmıştır. Törenin diğer konuşmacıları Maarif Nazırı Saffet Paşa, Meclis-i Maarif Başkanı Münif Paşa, Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi ve bir Fransız konuşmacıydı (Berkez, 1998, s.180). Seyyid'in konuşmasının metni daha sonra Arapça'dan Osmanlı Türkçesine çevrilerek Tekvim-i Vaka gazetesinde yayımlanmıştır. Efgani, konuşmasında Darü'l-Fünun'un bir ilim merkezi olarak açılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirirken, Osmanlı hükümetinin bu faaliyetini takdirle karşılamıştır. Ayrıca İslam ümmetine, uykudan uyanma ve yeni ilimleri öğrenme çağrısında bulunmuştur (Keskiöglü, 1962, s. 97; Tariq, 2011, s. 341). Bir yıl sonra Darü'l-Fünun müdürü Tahsin Efendi, Seyyid Cemaleddin'den kurumda sanayi ve sanat konulu bir konferans vermesini istemiştir. Araştırmacılara göre Seyyid, Türkçe'ye tam hakim olmadığı gerekçesiyle bu talebi ilk başta kabul etmemiş, ancak Tahsin Efendi'nin ısrarı üzerine konferans için hazırlıklara başlamıştır. Konferanstan önce konunun metnini yazıp Maarif Nazırı Saffet Paşa, Münif Paşa ve Tahsin Efendi'den görüş istemiş; onlar da metni inceleyip uygun ve hatasız olduğunu onaylamışlardır. Konferans günü devlet yetkilileri, aydınlar, gazeteciler, din alimleri ve çok sayıda İstanbullu halk salonda toplanmıştır. Seyyid Cemaleddin Efgani, endüstri ve sanat konulu konferansına başlamıştır. Çeşitli sanayi dallarının önemini anlatmak için, her bir sanayi dalını insanın vücudundaki azalara benzeterek, vücudun uzuvlarının insan varlığı için olduğu gibi, sanayi dallarının da insanlığın hayatı için yararlı olduğunu açıklamıştır. Seyyid, memleket idaresini insan beynine, demiryolunu insan eline, nakliyeciliği insan ayağına benzetmiş ve her birinin insan hayatındaki önemini anlatmıştır. Hikmeti ve peygamberliği insan ruhuna benzetmiş ve insanın mutluluğunun bu ruhun varlığıyla elde edileceğini söylemiştir. Seyyid Cemaleddin, hikmet ve nübüvvet arasındaki farkı açıklarken, nübüvvetin Allah'ın bir armağanı olduğunu ve insan çabasıyla elde edilemeyeceğini belirtmiştir. Hikmet ve felsefenin ise insanın çabasıyla kazanılabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca peygamberlerin hatalardan masum olduğunu, ancak hikmet sahiplerinin hata ve günahlara düşebileceğini de eklemiştir (Keskiöglü, 1962, s. 93).

Konferans katılımcıları arasında bulunan dönemin Şeyhülislamı Hasan Fehimi, sanayi konulu konuşmasında peygamberlik makamından bahis edilmesini eleştirerek, "Peygamberliğin de bir sanat olduğunu ve insan çabasıyla elde edilebileceğini söylüyorsunuz" demiştir. Bazı kaynaklar, Seyyid Cemaleddin'in bu konferansta nübüvveti sanayi dallarından biri olarak tarif ettiğini ve bu sözlerinin Şeyhülislam tarafından sert eleştirilerle karşılandığını rivayet etmektedir. Seyyid'in bazı hayranları, İstanbul'daki iyi itibarı ve etkileyici dini ve sosyal faaliyetlerinin Şeyhülislam'ı kıskandırdığını öne sürerek, ona saldırmak ve kovmak için bahane aramakta olduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle Seyyid'in Darü'l-Fünun konferansındaki sözleri, ona saldırmak için fırsat yaratmış ve Şeyhülislam da bu fırsatı

zamanında kullanmıştır. Bazıları, Efgani'nin sözlerini Türkçe'ye tam hakim olmamasına bağlayarak, bu dili bilmediği için böyle bir hata yaptığını söylemektedir. Her hâlükârda, yazarların ittifak ettiği husus, bu konferans sonucunda Seyyid Cemaleddin'in büyük bir felakete düştüğü ve eleştirilerin her yere yayıldığıdır. Eleştirilerin şiddeti sonucunda, dönemin Osmanlı Sadrazamı, Efgani'nin İstanbul'dan ayrılma emrini vermiştir. Böylece genç Seyyid Cemaleddin, sözleri neticesinde Şeyhülislam'dan tekfir hükmü alarak Mısır'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır (Yalçinkaya, 1990, s. 48).

Seyyid Cemaleddin Efgani bu kez Mısır'da sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Dönemin Sadrazamı Riyad Paşa, ona aylık maaş ve ev temin etmiştir. Birçok öğrenci ders ve sohbet için onun etrafında toplanmıştır. Dini konulara ağırlık verdiği derslerde, dönemin siyasi meselelerine de değinmeye başlamıştır. Hidiv İsmail Paşa'nın müstebit yönetiminden şikayet ederek yavaş yavaş Mısır'ın siyasi ortamına girmiştir. Hidiv oğlu Tefvîk ile Muhammed Ali Paşa oğlu Halim arasındaki iktidar mücadelesinde Seyyid, Tefvîk'in tarafını tutmuştur. İktidar mücadelesini kazanan Tefvîk, Seyyid Cemaleddin'in siyasi faaliyetlerinden endişe ederek onun Mısır'dan çıkmasını istemiştir. Bu istek üzerine Seyyid, Mısır'da sekiz yıl kaldıktan sonra tekrar Hindistan'a geri dönmüştür (Karaman, 1994, s. 458).

2-2. Seyyid Cemaleddin'in İstanbul'a İkinci Gelişi

Seyyid Cemaleddin Efgani, yaklaşık yirmi yıl sonra, Sultan II. Abdülhamid'in daveti üzerine 1892 yazında yeniden İstanbul'a gelmiştir. Tarihi kaynakların çoğuna göre Seyyid, Londra'daki Osmanlı elçisi Rüstem Paşa aracılığıyla Osmanlı Sultanı'ndan iki davet aldıktan sonra İstanbul'a gitmeye karar vermiştir (Hanif, 2011, s. 10). İstanbul'da bu kez yine sıcak bir şekilde karşılanmış ve ara sıra meşveret için Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkarılmıştır. Kendisine İstanbul'un Nişantaşı semtinde bir ev, hizmetçi, araba, at ve yaklaşık 75 lira aylık maaş devlet tarafından sağlanmıştır. O yıllarda Nişantaşı'nda Arap, Kuzey Afrika, Hint ve Asya gibi farklı İslam toplumlarından alim ve şeyhler Sultan'ın misafiri olarak bulunmakta ve hepsi devletin Panislamizm siyaseti doğrultusunda çalışmaktaydı (Sever, 2010, s. 58).

Sultan Abdülhamid'in Seyyid Cemaleddin Efgani'ye gösterdiği ilgi ve nezaket hakkında tarihi kaynaklar farklı rivayetler sunmaktadır. Bazılarına göre Sultan, Efgani'nin İran'a karşı faaliyetlerini göz önünde bulundurmak için, Naseruddin Şah'ın isteği üzerine İstanbul'a davet etmişti. Bazıları ise Padişah'ın Efgani'ye olan sevgisini İran'daki trajik hikayesine bağlayarak, Sultan Abdülhamid'in onu İstanbul'a şefkati üzerine davet ettiğini iddia ederler (Kesioğlu, 1962, s. 99; Yalçinkaya, 1990, s. 51).

Seyyid Cemaleddin Efgani, 1886'da Fransa'da Urvetü'l-üska'yı yayımlamakla meşgulken Naseruddin Şah tarafından bir telgrafla İran'a davet edilmiştir. Seyyid, Şah'ın davetini kabul ederek İran'a gitmiştir. Orada ilk başta İran Şahı ve diğer hükümet yetkilileriyle sıcak ilişkiler kurmuş, ancak zamanla Şah ile arasında gerginlikler baş göstermiş ve bu nedenle Rusya'ya gitmek üzere İran'dan ayrılmıştır. Rusya'dan

Fransa'ya gitmiş ve burada Naseruddin Şah ile tekrar karşılaşmıştır. Şah, onu ikinci kez İran'a davet etmiştir (Yalçinkaya, 1990, ss. 415 ve 417). Ancak bu kez İran'da hayatı tehlikeye girmiş ve birçok tartışmayla karşılaşmıştır. Canını kurtarmak için Şah Abdul Azim'in mezarına sığınmış, bir rivayete göre bu türbede yedi ay kalmış ve burası kutsal olduğu için devlet tarafından saldırıya uğramamıştır. Daha sonra, bir rivayete göre kendi rızasıyla, başka bir rivayete göre devletin güç kullanmasıyla teslim olmuştur. Ancak hükümet güçleri Seyyid'e hakaret ederek ellerini zincirle bağlamış ve Osmanlı İmparatorluğu sınırı olan Bağdat'ta bırakmıştır. Seyyid, Basra'ya gitmiş ve Basra valisi tarafından teselli edilmiş, Avrupa'ya gitmesi için seyahat imkânları sağlanmıştır. Basra valisinin bu olaylarla ilgili Osmanlı merkezi yönetimine yazdığı rapor ve mektuplar, Sultan Abdülhamid'in dikkatini Seyyid'e çekmiş ve onu İstanbul'a davet etmesine vesile olmuştur (Sever, 2010, s. 86).

Başka bir rivayette Efgani, İran'dan aşağılayıcı bir şekilde kovulmasının ardından İngiltere'ye giderek Sultan II. Abdülhamid'ten yardım istemiştir. Bu rivayetin iddiacılarına göre, Abdülhamid'in iktidara gelmesinden sonra Seyyid, onunla yakınlaşmaya ve ilişki kurmaya çalışmıştır. Efgani, Abdülhamid'e makul görülen siyasi bir görüş sergilemeye çalışıyordu. 1885 yılında Hindistan'da iken Sultan Abdülhamid'e uzun bir mektup göndermiş ve Hint ile Orta Asya Müslümanları arasında Osmanlı Hilafeti ekseninde İslam birliğini tebliğ etmeyi önermiştir. Ancak mektubu cevaplanmamıştır. Daha sonra muhtemelen İran'dan çıkarıldıktan sonra tekrar bir mektup yazmış ve Sultan'ın ilgisini çekebilmiştir (Karpas, 2005, s. 371).

O yıllarda Sultan Abdülhamid, İslam birliği veya Batılıların tabiriyle Pan-İslamizm projesini desteklemeye çalışıyordu. Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyaseti, sömürgeci güçler karşısında bütün İslam toplum ve devletleri üzerinde nüfuz sağlama çabasıydı. Bu doğrultudaki siyaseti, Efgani'nin İslam Dünyasının kurtulması için önerdiği önemli yollarla örtüşmekteydi. Ayrıca Efgani, Abdülhamid'in Panislamizm projesinde Şii ve Sünnileri birleştirmede faydalı olabilecek bir rol üstlenebilirdi (Sever, 2010, s. 56). Osmanlı toprakları dışından bir din adamı olarak, yararlı olacağı düşünülmekteydi. Bu sebeple Seyyid, İstanbul'a geldiğinde, padişahın isteği üzerine İslam birliği ve özellikle Şii-Sünni birliği hakkında bir plan hazırlamış ve padişaha sunmuştur. Bu planı gerçekleştirmek için İslam dünyasının farklı bölgelerine ve farklı toplumsal kesimlerinden insanların adreslerine yaklaşık 600 mektup yazmıştır; bunların 200'e yakını olumlu cevaplanmıştır. Afganistan ve Hindistan başta olmak üzere bu faaliyetler, İngilizleri rahatsız etmiş ve engellemek için Sultan Abdülhamid'e baskı yapmışlardır (Karaman, 1994, s. 458).

Efgani, İstanbul'a geldikten sonra ilk yıl en çok Mısır üzerine çalışmıştır. Mısır'da tanıştığı kişiler aracılığıyla Osmanlı çıkarları doğrultusunda İngilizlere karşı faaliyet yürütmüştür. Ayrıca İstanbul'da yaşayan ya da geçişte olan Mısırlılarla temasa geçmiştir. İkinci yılda çalışma yönü İran'a çevrilmiş ve Osmanlı devleti isteğiyle Şii ve Sünnilerin ittifadını sağlamak amacıyla İran'a ilgilenmiştir. O yıllarda

Nasiriddin Şah'ın muhaliflerinden oluşan çok sayıda İranlı İstanbul'da bulunmaktaydı. Bir rivayete göre, aydınlar, öğrenciler ve sürgünler dahil yaklaşık 16.000 İranlı İstanbul'da yaşamaktaydı. Efgani, bu muhalif gruplarla sürekli temas hâlinde bulunmuş ve faaliyetlerini genellikle bu araçlar üzerinden yürütmüştür (Sever, 2010, ss. 76 ve 103). Ayrıca Irak'ta Şii faaliyetlerinin artması üzerine Sultan, İran'daki faaliyetlerini kontrol altına almak istemiştir. Bu nedenle Abdülhamid, oradaki Şii Müslümanların gönlünü kazanmak ve mümkünse onları Sünniliğe davet etmek amacıyla Seyyid Cemaleddin'i kullanmak istemiştir (Karpat, 2005, s. 372).

Seyyid, Sultan II. Abdülhamid ile yakın ilişkilerde bulunmuş ve zaman zaman huzuruna çıkmıştır. Cuma namazlarını genellikle padişahla birlikte kılmıştır. Bu yakın ilişki, Abdülhamid çevresindeki bazı kişiler ve saraya yakın din adamlarının kıskançlığına yol açmış ve aleyhine olumsuz propagandalar yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, İstanbul'da bir semtte tesadüfen Hidiv Abbas Halimi ile görüşmesi padişaha öyle yansıtılmıştır ki, Seyyid'in Hidiv'e halife olarak biat ettiği söylenmiştir. Abdülhamid, Seyyid ile yaptığı görüşmede bu konuyu hatırlatmış, ancak Seyyid hilafetin onun parmağındaki bir yüzük gibi olmadığını ve istediği kişiye veremeyeceğini belirtmiştir. Muhaliflerinin rapor ve propagandaları, zamanla onunla Abdülhamid arasında şüphe ve mesafe yaratmıştır (Keskiöglü, 1962, ss. 99-100).

1895 yılından sonra Sultan ile Seyyid Cemaleddin'in ilişkileri soğumaya başlamıştır. Seyyid'in saraydaki büyük hamisi Adliye Nazırı Cevdet Paşa 1895 yılında vefat etmiştir. Cevdet Paşa, Sultan'ın isteğiyle Seyyid Cemal hakkında uzun bir rapor yazmış ve 1871'deki İstanbul'dan ihracını konu alarak haklı olduğunu ispatlamaya çalışmıştır. Cevdet Paşa'nın ölümünden sonra, Sultan çevresinde Seyyid'in bir hamisi bulunmadığı için aleyhindeki propagandalar etkili olmaya başlamıştır (Karpat, 2005, ss. 372-373). Tarihi anlatılara göre Seyyid Cemaleddin, Sultan Abdülhamid ile dostane ilişkiler içinde olmasına rağmen, hükümetin muhalifleriyle de ara sıra görüşmüştür. Evini Jön Türk hareketinin bazı aktivistleri, Babiller hareketine mensup kişiler, hükümeti eleştiren şair ve yazarlar ziyaret etmiş ve onlarla uzun sohbetler yapmıştır. Ancak bu toplantılar, Sultan ve yakınları tarafından takip edilmiştir (Yalçınkaya, 1990, ss. 53-54). Seyyid'in özellikle Jön Türklerin bazı aktivistleriyle ilişkileri ve görüşmeleri, Abdülhamid ve Osmanlı yetkililerini rahatsız etmiştir. Örneğin, Sadrazam Halil Refet Paşa, Padişah'a sunduğu bir maruzatta Seyyid'in faaliyetlerinden ağır sözlerle şikayet etmiş; Cemaleddin Efgani'nin kendisini Peygamber soyundan biri olarak tanıttığını ve halkı bu şekilde kandırdığını iddia etmiştir. Ayrıca Efgani'nin Babiller Cemiyetinin üyesi olarak Jön Türklerle olan ilişkilerinden de bahsedilmiştir (Yalçınkaya, 1990, ss. 54-57).

Seyyid'in İstanbul'daki sıkıntılarını artıran bir diğer konu da İran hükümetinin Osmanlı Devleti'ne yaptığı şikayetlerdir. İran, İstanbul'daki büyükelçiliği aracılığıyla, Seyyid'in Naseruddin Şah rejimi karşısındaki faaliyetlerini ve İran meşrutiyetçi hareketi ile ilişkilerini defalarca şikayet etmiştir. Bu şikayetler sonucunda Sultan Abdülhamid, Seyyid'e İran Şahı'na karşı çalışmayı bırakmasını tavsiye

etmiştir. Ancak İran hükümetine kızgın olan Seyyid, Sultan'ın bu isteğini kabul etmemiştir (Keskiöglü, 1962, s. 101). Ayrıca Naseruddin Şah'ın öldürülmesi ve bu olayda Seyyid'in suçlanması, onun için ciddi bir sorun yaratmıştır. Tarihsel anlatımlara göre, Rıza Ağa Han, Naseruddin Şah'ı öldürmüş ve önce İstanbul'da Efgani ile görüşmüştür. Bu görüşme nedeniyle İran hükümeti, Seyyid'in teslim edilmesini istemiştir (Keskiöglü, 1962, s. 101). 23 Ağustos 1896 tarihinde Fars sefiri, Dışişleri Bakanı ile dönemin Osmanlı Sadrazamı'yla görüşmüş; ancak sadrazam, Seyyid'in İranlı olmayıp devletin misafiri olduğunu belirterek teslim etmeyi reddetmiştir. İran sefiri, Efgani'nin Rusya'ya Fars pasaportu ile seyahat ettiğini ispat eden bir telgraf sunmuştur. Bu çabalar Osmanlı kararını değiştirmemiş; ancak ev hapsi uygulanmış ve görüşme ve faaliyetleri kısıtlanmıştır (Sever, 2010, s. 140). Ercüment Kuran'a göre Seyyid Cemaleddin, "mizaç itibarıyla ihtilalci" bir karaktere sahipti. Maceralı geçmişi, Sultan'ı bazen endişelendirmiştir. Naseruddin Şah'ın yakınları tarafından öldürülmesi, Sultan'ın vehmini daha da artırmıştır; bu nedenle Seyyid ev hapsine alınmıştır (Kuran, 2013, s. 95).

Ev hapsindeyken İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Phyllis Morris'e mektup yazarak İstanbul'dan ayrılıp Londra'ya gitmesine yardım istemiştir. Bu istekten Abdülhamid haberdar olunca öfkesi artmıştır. Çenesindeki yarayı tedavi etmek istediğinde bile İstanbul'dan ayrılmasına izin verilmemiş; padişah, yarasının tedavisi için doktorlara emir vermiştir. Yaraya kanser teşhisi konmuş ve ameliyat edilmiştir; ancak tedavi başarılı olmayarak Seyyid Cemaleddin Efgani 9 Mart 1897'de vefat etmiştir (Keskiöglü, 1962, s. 101).

3. Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Osmanlı Toplumundaki Etkisi

Seyyid Cemaleddin Efgani, İslam dünyasında ünlü bir düşünür olduğu için fikir etkisi, Müslüman toplumlardaki tüm düşünce akımlarında hissedilmiştir. Ortaya çıktığı dönemde Müslüman düşünürlerin temel kaygısı, yeni Batı medeniyeti ile nasıl yüzleşileceğiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Namık Kemal gibi bazı modernistler, modern Avrupa değerleri ile İslami inançlar arasında bir uzlaşma ve bağlantı kurmaya çalışmaktaydılar. Osmanlı tarihinde Genç Osmanlılar olarak bilinen bu modernistler, modern devlet kavramlarını yaygınlaştırmak için meşveret, biat ve meşrutiyet gibi dini terimleri yeniden yorumlamaya çalışmışlardır. Seyyid Cemaleddin Efgani, bu düşünce çizgisine katılarak Müslümanlar arasında yeni ilimlerin yaygınlaşması ve bu doğrultuda olan karışıklıkların bertaraf edilmesi için önemli çabalar göstermiştir. İslam'ın yeni bilimlerle karışık olmadığı düşüncesi, özellikle Osmanlı toplumunda modern bilimin yayılma sürecinde etkili olmuştur. Ernest Renan ile İslam ve modern bilimler üzerine yaptığı tartışmalar, Osmanlı âlimleri arasında ilgi görmüş ve onlara modern eğitimi teşvik etme alanında yardımcı olmuştur (Hanif, 2011, s. 21).

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin ismi en çok İttihat-i İslam veya Pan-İslamizm hareketi ile bağlantılıdır. Bu hareket, 19. yüzyılın ortalarında İslam ülkelerinde sömürgeciliğin yayılmasına karşı ortaya çıkmış ve

Müslümanların birliğini savunmuştur. Pan-İslamizm'in ilk aşamalarında, bu hareketin düşünürleri, Avrupa güçlerinin İslam dünyasındaki nüfuzuna karşı ancak Müslümanların ve Müslüman devletlerin birliğinin çözüm olacağına inanmaktaydılar. 19. yüzyılın sonlarında Pan-İslamizm fikri daha da gelişerek İslam dünyasında yaygın bir ideoloji hâline gelmiştir. Özellikle milliyetçiliğin Müslümanlar arasında yayıldığı dönemde, Pan-İslamizm, bu eğilimlere karşı önemli bir alternatif olarak görülmüştür. İslam dünyasında Pan-İslamizm ilk olarak Osmanlı Devleti, Mısır ve Hindistan'da ortaya çıkmış ve bu merkezlerden diğer Müslüman topraklara yayılmıştır (Doğan, 2020, s. 36).

Osmanlı Devleti'nde Pan-İslamizm, daha çok Tanzimat Dönemi'nin modernleşme çabalarına bir tepki olarak doğmuştur. Özellikle Müslüman ve gayrimüslim tebalar arasında eşitlik fikrine karşı olarak, İslam Hilafeti ekseninde Müslümanların tek bir millet olarak birlik ve eşitliğini savunmuştur. Bu akımın düşünürlerine göre Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslümanlar da bu ittifaka dâhil edilmeli ve Osmanlı Halifesine itaat etmeliydi. Daha sonra milliyetçilik ve Meşrutiyet Osmanlı topraklarında yaygınlaşırken, Pan-İslamizm bu eğilimleri sınırlamak için Sultan II. Abdülhamid tarafından yoğun şekilde kullanılmıştır. Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Osmanlı toplumunun dışından bir alim olarak Osmanlı Devleti merkezinde bulunması ve Sultan'ın Pan-İslamizm projesini desteklemesi, bu çabalara küresel bir boyut kazandırmıştır. Dolayısıyla Seyyid'in Pan-İslamizm sürecindeki rolü ve konumu bu dönemde son derece önemli olmuştur (Berkez, 1998, ss. 267 ve 270).

Efgani, Pan-İslamizm hareketinin önde gelen ve etkili düşünürlerinden biri olarak, bu hareketin gelişmesi ve uygulanması için çalışmıştır. 1892'de İstanbul'a gelişi, Pan-İslamizm hareketinin yükselişine katkı sağlamıştır. İstanbul'da bulunduğu yıllarda, Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda en çok Şii ve Sünni birliğini sağlamak için faaliyet göstermiştir (Kuran, 2013, s. 95). Ona göre İslam Birliği'nin üç önemli dayanağı vardı: dini bağlılık, hac farızası ve hilafet kurumu. Bu eksenler, dünya Müslümanları arasında bağ ve birlik oluşturabilirdi (Ahmady, 2012, s. 73). Seyyid, Müslümanların manevi merkezi olan Mekke'nin bu birliğin oluşmasında etkin rol oynayacağına inanıyordu. Osmanlıların hilafet merkezini Hicaz'a, özellikle Mekke veya Medine'ye taşımasının, Müslümanları birliğe daha yakın kılacağını düşünmekteydi (Doğan, 2020, s. 38).

Bu görüşleri nedeniyle bazı araştırmacılar, Seyyid Cemaleddin'i hilafeti Osmanlılardan Araplara devretmek isteyen akımlarla işbirliği yapmak ve iletişim kurmakla itham etmektedirler. Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı ekseninde İslam birliğini oluşturma çabaları ile eş zamanlı olarak Arap dünyasında başka faaliyetler de yürütülmekteydi. Niyazi Berkes'e göre bu projenin başlatıcısı İngiliz şair Wilfrid Scawen Blunt idi. Blunt, Suriye, Mısır ve Necd'e yaptığı geziler sırasında oradaki siyasi aktivistlerle görüşmüş, Mekke Arapları ve Kureyş kabilesine dayalı hilafetin dini ve tarihi meşruiyetini savunmuş ve İngiltere'nin bu girişimi desteklediğini ifade etmiştir. Berkes, Blunt'un 1883'te Seyyid Cemaleddin ile de görüştüğünü ve ayrıntılı sohbetler yaptığını iddia etmektedir (Berkez, 1998, ss. 268-

269). Tarihçiler arasında Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Türk milliyetçiliği akımı üzerindeki etkisine dair tartışmalar mevcuttur. Bazı Türk tarihçilere göre, Efgani bir yandan İslam birliğini vaaz ederken, diğer yandan Müslümanlar arasında milli şuurun uyanmasına da önem vermiştir. Ona göre, Müslümanların harekete geçmesi için aralarında uyanmış bir ulusal bilince ihtiyaç vardı (Doğan, s. 42). Bazıları ise, Seyyid'in Müslümanlar arasında milliyetçilik sürecindeki rolünün en çok Arapçılığa yönelik olduğunu ve tüm Müslümanları Araplaştırma hayali peşinde olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşe göre Efgani'nin arzuladığı İslam birliği, Arapların merkezîyetçiliğine dayanıyordu. Yalçinkaya, Seyyid'in Arapçılığında Türklerle düşmanlık havası olduğuna inanır; çünkü ona göre Efgani, Türklerin kendi kimliklerinden vazgeçip Arap kimliğini benimsemelerini istemekteydi. Böylece aralarındaki ayrılık ortadan kalkacak ve her iki grup tek bir Arap milleti olarak birleşecekti (Ahmady, 2012, s. 32).

Diğer Osmanlı düşünürleri ise Seyyid Cemaleddin Efgani'nin Türk milliyetçiliği üzerinde etkili olduğuna inanmıştır. Ünlü Türk şairi Muhammed Emin Yurdakul'un milliyetçi düşünce ve şiirleri üzerindeki etkisi buna örnektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminin önde gelen milliyetçi teorisyenlerinden Ziya Gökalp, Muhammed Emin Yurdakul'un şiirlerindeki Türklüğün, Seyyid Cemaleddin'in etkisinden kaynaklandığını belirtir. Gökalp'e göre, Efgani, Muhammed Emin'e halkın diline uygun ve onların anlayış düzeyine göre şiir yazmasını tavsiye etmiştir (Ahmady, 2012, s. 32). Yurdakul, bir yazısında Seyyid'in düşünce ve duyguları üzerindeki etkisini o kadar derin bulmuştur ki, ruhunun bedeninde eridiğini ifade etmiştir (Doğan, 2020, s. 43). Türk milliyetçiliğinin önde gelen düşünürlerinden Yusuf Akçura da Seyyid Cemaleddin Efgani'yi Türk milliyetçiliğinin yükselişine ve Türk milli devletinin kurulmasına ilham verenlerden biri olarak değerlendirmiştir (Yılmaz, 2012, s. 70). Seyyid Cemaleddin'in Jön Türk hareketiyle yakın ilişkilerinden daha önce söz edilmişti. 1880-1890 yılları arasında Avrupa'da ve 1892'de İstanbul'a tekrar geldiğinde, Jön Türklerin bazı aktivistleriyle birçok görüşme yapmıştır. İstanbul'a ikinci gelişinde Babiler Cemiyeti ve bazı Jön Türk aktivistlerle ilişkisi, Sultan Abdülhamid'i endişelendirmiştir. Bazı devlet yetkilileri, onun Jön Türklerin yasaklanmış yazılarını yayınlamak için Babiler ile işbirliği yaptığına inanmıştır (Hanioğlu, 1995, s. 57). 1908 devriminin ardından Jön Türkler, bir gazetelerinde Seyyid Cemaleddin Efgani'yi uzun bir makale ile tanıtmış; onu ünlü bir filozof ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir mürşidi olarak övmüştür (Yalçinkaya, 1990, s. 66).

Seyyid Cemaleddin Efgani ve düşüncelerinin Osmanlı toplumu üzerindeki etkisi, ünlü Türk düşünürlerinin değerlendirmelerinde önemli bir yer tutar. Osmanlı döneminin modernistlerinden Abdullah Cevdet, Efgani ve Muhammed Abduh'un İslami modernizm alanındaki fikirlerini olumlu karşılamış, ilgiyle takip etmiş; ancak modernleşme alanındaki görüşlerini yeterli bulmamıştır. Abdullah Cevdet, Seyyid Cemaleddin'i Müslümanların Luther'i olarak adlandırmış, ancak başarılarının sınırlı olduğunu ifade etmiştir (Yalçinkaya, 1990, s. 66). Seyyid'in vefatı sırasında 24 yaşında olan ve tahsilini

yeni bitirmiş Türkiye'nin diğer ünlü şair ve düşünürü Mehmet Akif Ersoy, yazılarında Seyyid'i ünlü bir İslam şeyhi olarak anmış ve ona yönelik çirkin sözleri esefle reddetmiştir (Ersoy, 2017, s. 24).

4. Sonuç

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin hayatı ve fikirleri, farklı ve tartışmalı rivayetlerle doludur. Milliyeti ve mezhebi hakkında bile derin görüş ayrılıkları vardır. Bazı kaynaklar onun İran'ın Hamedan şehrinde doğduğunu ileri sürerek farklı bir eğitim ve gençlik geçmişi tanımlar. Öte yandan, diğer kaynaklar Seyyid'in kendi sözlü ifadelerine dayanarak Afganistan'ın Kunar Eyaleti'nde doğduğunu belirtir. Afgan olduğu teorisinin taraftarları, babası Seyyid Safdar'ın Kunar Vilayeti'nde halk içinde önemli bir nüfuzu bulunduğunu ve bu nedenle Amir Dost Mohammad Khan tarafından Kabil'e çağrıldığını iddia ederler. Bu rivayete göre Seyyid Cemaleddin, gençliğini ve eğitimini Kabil'de geçirmiş, ardından eğitimini tamamlamak üzere Hindistan'a gitmiştir. Diğer rivayetler onun Azeri Türkü veya Arap kökenli olduğunu ileri sürer. Ayrıca biyografi yazarları arasında, Şii, Vahhabi veya Sünni olması da ayrı bir ihtilaf konusudur. Ancak günümüz ilmi çevrelerinde en yaygın kabul gören teori, Seyyid Cemaleddin'in Afganistan'da doğduğu ve Sünni mezhebine mensup olduğudur.

Seyyid Cemaleddin Efgani'nin mücadelesi, tıpkı kimliği gibi tartışmalı ve çalkantılıdır. Farklı İslam topraklarında ve toplumlarında siyasi nedenlerle yöneticiler tarafından tepki almış ve sürgün edilmiştir. Afganistan'da Muhammed Afzal Han ile yakın ilişkileri nedeniyle Şer Ali Han tarafından Hindistan'a sürgün edilmiş, oradan İngilizler aracılığıyla Mısır'a gönderilmiştir. Mısır'daki ikinci ziyaretinde Masonluk localarına katılmak ve şüpheli siyasi faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla sınır dışı edilmiştir. İran'da ise Nasıreddin Şah'a komplo kurmakla suçlanmış ve aşağılanarak ülkeden kovulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'a yaptığı iki ziyaret de acı olaylarla sonuçlanmıştır. 1869-1871 yılları arasında yaptığı ilk ziyaret, Osmanlı hükümet yetkilileri ve aydınları tarafından başlangıçta memnuniyetle karşılanmış, ancak kısa süre sonra şüphe ve nefret doğurmuştur. Dârü'l-Fünûn'daki sanayi ve sanat konferansında yaptığı konuşmalar yanlış yorumlanarak küfr ve bidat ile suçlanmıştır. Bu propaganda sonucunda İstanbul'dan ayrılarak Mısır'a gitmek zorunda kalmıştır. 1892-1897 yılları arasında İstanbul'a yaptığı ikinci ziyaret ise hayatının son beş yılını kapsamış, kısa süre içinde şüpheler ve farklı suçlamalarla karşılaşmıştır. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid tarafından 1897 yılında vefat edinceye kadar ev hapsine alınmış ve her türlü temas ve seyahatten mahrum bırakılmıştır. Seyyid Cemaleddin, Osmanlı toplumunda olaylı geçmişi yanı sıra entelektüel akımlar üzerinde de önemli etkiler bırakmıştır. Özellikle aşırı batıcılar karşısında dini savunan gruplar arasında onun yeri büyüktür. Efgani, materyalist, dehri ve natüralist düşüncelere karşı eleştiriler yapmış, bu doğrultuda "Dehriyyun'a Reddiye ya da Natüralizm Eleştirisi" adlı eserini kaleme almıştır. Bunun yanı sıra, İslam birliği veya Pan-İslamizm, dini reform, bilim ve yeni teknolojiyi öğrenmeye teşvik, müstebit yönetimlere

karşı çıkış ve sömürgecilikle mücadele konusundaki fikirleri Osmanlı toplumunda derin etkiler yaratmıştır. Seyyid Cemaleddin'in konuşma ve yazıları, Osmanlı modernleşme akımlarını önemli ölçüde etkilemiş, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Abdullah Cevdet gibi dönemin önde gelen düşünürleri tarafından takdir edilmiş ve Osmanlı toplumu ile tüm İslam dünyasında fikirlerinin yararlılığı vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Ahmady, E. (2012). *Cemaleddin Efgani'nin düşünce dünyası* (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi), Konya.
- Alaeddin, İ. (2013). "Cemaleddin Afgani". *Hikmet Yurdu*, 6(6), 407–418.
- Behnâm, C. (1382 H.). "Modernite, Modernizasyon ve Teceddüt". *Kitab-I Mah*. 67, 8-17.
www.ensani.ir/fa/article/135668/مدرنیته-مدرنیزاسیون-و-تجدد
- Berkes, N. (1998). *The development of secularism in Turkey*. London: Hurst & Company.
- Ersoy, M. A. (2017). *Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?* İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Farhang, M. S. (1373 H.). *Afganistan der Penc Kern-i Ahir* (cilt 1). Kâbil: İntişarat-I Mayvend.
- Gazrânî, S. (1389 H.). Taarîz-i Din ve Modernite. *Mutaliât-i Siyasi*, 2(8).
- Hanif, M. A. (2011). *Dinler tarihine göre Cemaleddin Afgani'nin İslam ve diğer dinler ile ilgili görüşleri* (Basılmamış Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi). Konya.
- Hanioğlu, M. Ş. (1995). *The Young Turks in opposition*. New York: Oxford University Press.
- Hatiboğlu, İ. (2012). *İslâm Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Jamal, Z. Bayanfar, Z. Bariz, S. (1402 H.). "Serguzaşt-i Pirmacera-i Seyyid Cemaluddin Efgani der İmparator-i Osmani" The International Conference on Management & Humanistic Science Research in Iran. Tahran Üniversitesi.
- Karaman, H. (1994). "Efgani, Cemaleddin". *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 10, ss. 456–466).
<https://islamansiklopedisi.org.tr/efgani-cemaleddin>
- Karpat, K. H. (2005). *İslam'ın Siyasallaşması* (Çev. Ş. Yalçın). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keskioğlu, O. (1962). "Cemaleddin Efgani." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X, 91–102.
- Kuran, E. (2013). *Türkiye'nin batılılaşması ve milli meseleler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mardin, Şerif (2020), *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sever, A. (2010). *A Pan-Islamist in Istanbul: Jamal Ad-Din Afghani and Hamidian Islamism (1892-1897)* (Basılmamış yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi).
- Soofizadeh, A. (2020). "Cemaleddin Afgani'nin İslam birliği düşüncesindeki yeri ve önemi." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* (OTAD), IV(2), 118–127.
- Şen Doğan, C. (2020). *Cemaleddin Afgani'nin modern İslam siyaset düşüncesi* (Basılmamış yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi), Sivas.
- Tariq, M. (2011). "Jamal Ad-Din Afghani: A pioneer of Islamic modernism." *The Dialogue*, VI(4), 340–354.
- Yalçinkaya, A. (1990). *Cemaleddin Efgani ve Türkiye siyasal hayatı üzerindeki etkisi* (Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi). İstanbul.
- Yılmaz, A. (2012). *Seyyid Cemaleddin Afgani ve din eğitimi anlayışı* (Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi). Ankara.

RESEARCH ARTICLE

A Critical Analysis of Articles Written on Turkish Education in Afghanistan

Shejauddin Tashmurad¹✉

¹ Ass. Prof., Kabul University, Faculty of Foreign Language and Literature, Turkish Language and Literatur and Doktora Adayı, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

✉ Corresponding author: shejauddin86@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0057-1906>

ARTICLE INFO

Received date: 04/01/2026

Revised date: 10/01/2026

Accepted date: 10/01/2026

Published Online: 12/01/2026

Citation: Tashmurad, S. (2026). A Critical Analysis of Articles Written on Turkish Education in Afghanistan. *Global Journal of Social and Economic Research*, 1(1), 66-78. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18228519>

Abstract

This study aims to examine the quality of academic literature produced on Turkish language education in Afghanistan from a critical perspective, focusing on three sample articles selected from the DergiPark database. Within the scope of the research, the articles titled "Afghanistan's Language Policy and History of Turkish Language Education in Afghanistan" (2016), "Turkish Language and Education in Afghanistan" (2015), and "Turkish Language Education in Afghanistan" (2018) were analyzed based on the criteria of formal diligence, methodological consistency, and content validity. In this study, which utilizes the document analysis technique—one of the qualitative research methods—it was found that the reviewed articles contain serious weaknesses regarding basic academic writing standards (APA 7), chronological consistency, and the use of primary sources. In particular, substantive historical errors, terminological inaccuracies, and deficiencies in citation discipline emerge as key factors undermining the scientific reliability of the existing knowledge in the field. By presenting these identified chronic issues through concrete data, the study aims to both draw attention to information pollution in the current literature and provide a standard-setting methodological framework for future research.

Keywords: Afghanistan; Turkish Education; Scientific Criticism; Methodological Errors.

Afganistan’da Türkçe Eğitimi Üzerine Yazılmış Makalelerin Eleştirel Bir Analizi

Özet

Bu çalışma, Afganistan’da Türkçe eğitimi üzerine yazılan akademik çalışmaların niteliğini, DergiPark veri tabanından seçilen üç örnek makale üzerinden eleştirel bir perspektifle incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında; "Afganistan’ın Dil Politikası ve Afganistan’da Türkçe Eğitimi Tarihi" (2016), "Afganistan’da Türk Dili ve Eğitimi" (2015) ve "Afganistan’da Türkçe Eğitimi" (2018) başlıklı çalışmalar; biçimsel özen, yöntemsel tutarlılık ve içeriksel geçerlilik kriterlerine göre analiz edilmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden veri analizi tekniğinin kullanıldığı bu incelemede, ele alınan makalelerin; temel akademik yazım standartlarına (APA 7), kronolojik tutarlılığa ve birincil kaynak kullanımına dair ciddi zafiyetler barındırdığı saptanmıştır. Özellikle tarihsel verilerdeki maddi hatalar, terminolojik yanlışlar ve atıf disiplindeki eksiklikler, sahadaki bilgi birikiminin bilimsel güvenilirliğini zedeleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Çalışma, tespit edilen bu kronik sorunları somut verilerle ortaya koyarak, hem mevcut literatürdeki bilgi kirliliğine dikkat çekmeyi hem de gelecekteki araştırmalar için standart belirleyici metodolojik bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Türkçe Eğitimi, Bilimsel Eleştiri, Yöntemsel Sorunlar

1. GİRİŞ

Bilimsel bilginin üretimi ve yayılması sürecinde temel yapı taşı olan makaleler, belirli akademik standartlara ve metodolojik disipline bağlı kalmak zorundadır. Bir bilimsel çalışmanın niteliği; yalnızca sunduğu verilerle değil, aynı zamanda biçimsel düzeni, yöntemsel tutarlılığı ve savunduğu tezlerin literatürdeki karşılığı ile ölçülür. Bu üç temel sütunun (biçim, yöntem ve içerik) ihmal edilmesi, sadece çalışmanın değerini düşürmekle kalmaz, aynı zamanda ilgili disiplinde hatalı bilgilerin yayılmasına ve literatürde bilgi kirliliğine yol açar. Bu bağlamda, alanyazında yer alan çalışmaların eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi, mevcut eksikliklerin saptanması ve gelecekteki araştırmalara metodolojik bir rehberlik edilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Akademik literatürde bilimsel eleştiri; bilginin doğrulanması, disiplinler standartların muhafazası ve sahadaki niteliğin artırılması süreci olarak tanımlanmaktadır (Popper, 1959; Booth vd., 2016).

İdeal bir bilimsel çalışmanın değerlendirilmesinde kullanılan ilk temel ölçüt biçimsel yetkinliktir. Amerikan Psikoloji Derneği (APA, 2020) tarafından vurgulandığı üzere, akademik bir metinde standartlaştırılmış sayfa düzeni, başlık hiyerarşisi ve doğru atıf tekniklerinin kullanımı, bilginin profesyonel bir çerçevede hatasız aktarılmasını sağlar. Biçimsel disiplin, bilimsel dürüstlük ve verilerin izlenebilirliği açısından vazgeçilmezdir. İkinci olarak, bir makalenin bilimsel geçerliliği büyük ölçüde

yöntem bakımından tutarlılığına bağlıdır. Sağlam bir yöntemsel kurgu; araştırmanın tasarımını, veri toplama araçlarını ve analiz süreçlerini şeffaf bir şekilde ortaya koyarak çalışmanın sonuçlarının başka araştırmacılar tarafından test edilebilir ve tekrarlanabilir olmasını garanti eder (Creswell & Creswell, 2018). Son olarak, bir çalışmanın akademik değeri içeriği ve sunduğu tezlerin gücüyle ölçülür. Nitelikli bir makale, sadece mevcut bilgileri tekrarlamakla kalmamalı, literatürdeki boşlukları belirginleştiren özgün bir iddia sunmalı ve bu iddiayı mantıksal bir örüntü içinde kanıta dayalı argümanlarla desteklemelidir (Booth vd., 2016).

Afganistan’da Türkçe eğitimi, hem bölgenin sosyo-kültürel yapısı hem de tarihsel derinliği nedeniyle önemli araştırma alanlarından. Ancak bu alanda üretilen çalışmaların niteliği, konunun akademik zeminde ne derece sağlıklı temsil edildiğini belirlemektedir. Bu çalışmanın temel amacı, Afganistan’da Türkçe eğitimi üzerine kaleme alınmış seçili makaleleri; biçimsel, yöntemsel ve içeriksel açılardan eleştirel bir gözle incelemek, sorunları ve eksikleri tespit ederek alana metodolojik bir katkı sağlamaktır. Çalışma kapsamında incelenmek üzere şu üç makale seçilmiştir:

1. “*Afganistan’ın Dil Politikası ve Afganistan’da Türkçe Eğitimi Tarihi*”
2. “*Afganistan’da Türk Dili ve Eğitimi*”
3. “*Afganistan’da Türkçe Eğitimi*”

İnceleme sürecinde makaleler; bibliyografik künyeleri ve özetleri verildikten sonra üç temel eksenle değerlendirilmiştir: Biçimsel yönden eleştiri, yöntem bakımından eleştiri ve içerik/tezler yönünden eleştiri. Makalelerin seçiminde DergiPark veri tabanı üzerinden “Afganistan” ve “Türkçe eğitimi” anahtar kelimeleriyle tarama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda, odağı doğrudan genel eğitim politikaları ve tarihsel süreç olan çalışmaları belirlemek amacıyla, "yabancılar Türkçe öğretimi" gibi daha spesifik alanlara odaklanan başlıklar kapsam dışı tutulmuştur. İnceleme sırası belirlenirken kronolojik bir yol izlemek yerine, makalelerin eleştiriye açık yönlerinin yoğunluğu ve metodolojik baskınlıkları kriter olarak alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise söz konusu makalelerin karşılaştırmalı analizi yapılarak ulaşılan sonuçlar tartışmaya açılmıştır.

2. Birinci Makalenin Değerlendirilmesi: Afganistan’ın Dil Politikası ve Afganistan’da Türkçe Eğitimi Tarihi

Künye: Temizyürek, F., Barın, E. ve Ustabulut, M. (2016). Afganistan’ın Dil Politikası ve Afganistan’da Türkçe Eğitimi Tarihi. *Türkbilig*, (32), 155-168.

<https://dergipark.org.tr/pub/turkbilig/issue/52826/697803>

2.1. Makalenin Özeti

Söz konusu çalışma, Afganistan'ın siyasi tarihinden başlayarak ülkenin etnik yapısı, dil politikaları ve Türkçe eğitiminin tarihsel gelişimini ele almaktadır. Beş ana bölümden oluşan makalede; ilk olarak M.Ö. 500'den 2001 yılına kadar uzanan geniş bir siyasi tarih özeti sunulmuş, ardından ülkedeki etnik çeşitlilik listelenmiştir. Çalışmanın merkezinde yer alan dil politikaları bölümünde, 1987 ve 2004 anayasaları ekseninde yasal düzenlemeler incelenmiş; sonrasında Türkçe eğitimi, Taliban öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele alınmıştır. Sonuç bölümünde ise Afganistan Türklerinin dil ve kültürlerini korumalarına yönelik birtakım önerilere yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

2.2. Makalenin Biçimsel Yönden Eleştirilmesi

Bilimsel bir çalışmada başlık, içeriğin sınırlarını çizen ve okuyucuyu yönlendiren en temel unsurdur. Ancak incelenen makalede başlık-içerik uyumu açısından belirgin bir sapma gözlemlenmektedir. Makale, başlığında vadedilen "Türkçe Eğitimi" odağından uzaklaşarak, gereğinden fazla siyasi tarih ve biyografik detaya (Ali Şir Nevai'nin eser listesi gibi) boğulmuştur.

Akademik yazım standartlarına göre (Karasar, 2020), bir makalenin giriş bölümü; problemin tanımlandığı, araştırmanın amacının, öneminin ve yönteminin açıklandığı kısımdır. İncelenen çalışmada ise giriş bölümü tamamen kronolojik bir tarih anlatısına ayrılmış; araştırmanın hangi temel probleme yanıt aradığı, literatürdeki hangi boşluğu doldurduğu ve hangi metodoloji ile hazırlandığına dair bilgilere yer verilmemiştir. Bu durum, çalışmanın özgünlük değerinin ve akademik kurgusunun belirsiz kalmasına neden olmaktadır.

Ayrıca, bilimsel dürüstlük ve verilerin izlenebilirliği açısından atıf disiplini hayati önem taşır. APA 7 standartları, başka bir kaynaktan alınan her türlü özgün verinin ve tarihsel bilginin kaynak gösterilmesini zorunlu kılar. İncelenen makalede, özellikle "Giriş" ve "Etnik Yapı" bölümlerinde yer alan ve yorum içermeyen somut tarihsel/istatistiksel verilerin (yüzdelere, yaşam tarzları vb.) büyük bir kısmının kaynaksız bırakıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, akademik yazımın temel prensibi olan şeffaflık ve güvenilirlik ilkeleriyle çelişmektedir.

2.3. Makalenin Yöntem Bakımından Eleştirilmesi

İncelenen çalışmada, veri toplama stratejisi ve bulguların sunumu açısından metodolojik bir tutarsızlık gözlemlenmektedir. Makalenin ana izleği olan "dil politikaları" ve "eğitim tarihi" gibi alanlar, doğası gereği resmi belgelere ve birincil kaynaklara dayanmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak yazarların; Afganistan anayasaları ve Afganistan Eğitim Bakanlığı arşivleri gibi temel kaynaklara başvurmadıkları gibi, mülakat veya saha araştırması gibi alternatif veri toplama tekniklerine de başvurmadıkları görülmektedir.

Veri çeşitlendirmesi konusundaki eksiklikler, özellikle çalışmanın üçüncü bölümünde belirginleşmektedir. Afganistan'ın dil politikalarının ele alındığı bu bölümde, toplam on paragrafın yarısında sadece "Karvan Dergisi" adlı tek bir kaynağa atıf yapılması, akademik nesnellik ve veri geçerliliği açısından sorun teşkil etmektedir. Anayasal düzenlemeler gibi doğrudan ulaşılabilecek resmi metinler hakkında dahi ikinci el kaynaklar üzerinden yorum yapılması, verilerin bilimsel güvenilirliğini zayıflatmaktadır.

Araştırmanın "iddia ve kanıtlama" yöntemi de sorunlu görünmektedir. Örneğin; Afganistan'da Türkçe eğitiminin Ali Şir Nevâî ile başladığı öne sürülmüş ve *Muhâkemetü'l-Lügateyn* bu savın merkezine oturtulmuştur. Nevâî'nin bölge tarihindeki edebi kimliği ve Türk diline katkıları tartışmasız olsa da; sözü edilen eserin bir "yabancı dil öğretim materyali" veya kurumsal bir "eğitim faaliyeti" gibi sunulması teorik bir hatadır. Eserin içeriği ile Türkçe eğitimi süreci arasındaki bağlantının kurulamamış olması, makalenin temel savlarını temellendirme noktasında yetersiz kaldığını göstermektedir.

Son olarak, metnin kurgusunda ciddi bir "bağlam ve geçiş" sorunu mevcuttur. Bölümler ve paragraflar arasındaki tematik kopukluklar, okuyucunun konuyu takibini zorlaştırmaktadır. Üçüncü bölümde, ülkenin etnik yapısından bahsedilirken hiçbir geçiş cümlesi kurulmadan doğrudan 1987 Anayasası'na geçilmesi, tarihsel süreci ve anayasal gelişimi sekteye uğratmaktadır. Benzer şekilde, dördüncü bölümde Nevâî dönemi ile 1981-82 yılları arasındaki geniş tarihsel boşluğun (yaklaşık 500 yıl) herhangi bir veri veya açıklama sunulmadan atlanması, makalenin kronolojik bütünlüğünü ve bilimsel derinliğini zedeleyen en temel yöntemsel kusurdur.

2.4. Makalenin İçerik ve Tezlerin Geçerliliği Bakımından Eleştirilmesi

Makalenin içerik analizi yapıldığında; tarihsel verilerin sunumunda vahim hatalar, kronolojik tutarsızlıklar ve terminolojik karmaşalar tespit edilmiştir. Bu durum, çalışmanın sadece yöntemsel olarak değil, bilgi içeriği bakımından da temel akademik standartların altında kaldığını göstermektedir.

Tarihsel Anakronizm ve Maddi Hatalar: Makalede sunulan tarihsel verilerde ciddi mantık hataları mevcuttur. Örneğin; Timur'un 1405 yılında vefat ettiği bilinmesine rağmen (Delen, 2017), metnin 157. sayfasında Timur'un 1483'te Moğol İmparatorluğu'na son verdiği iddia edilmiştir. Yazarın kendi cümleleri içerisinde bile çelişen bu "ölümünden 79 yıl sonra devlet yıkma" anlatısı, temel tarih yazıcılığı ilkeleriyle bağdaşmamaktadır. Benzer bir kronolojik hata Şah Şuca'nın iktidar dönemi ve Emanullah Han'ın reform süreci anlatılırken de yapılmış; tarihler ileriye doğru akması gerekirken (1928'den 1919'a geçiş gibi) geriye doğru kurgulanmıştır.

Şahıs ve Kimlik Karışıklıkları: Çalışmada tarihi şahsiyetlerin kimlikleri ve akrabalık bağları konusunda da yanıltıcı bilgiler yer almaktadır. "Babür Şeybani" ifadesiyle, tarihte birbirine rakip olan iki ayrı figür (Zahiruddin Muhammad Babür ve Muhammad Han Şeybani) tek bir kişiymiş gibi sunulmuştur. Ayrıca,

etnik ve siyasi bir kopuşu temsil eden Nadir Şah Afşar ile Ahmed Şah Durrani arasındaki ilişki "baba-oğul" bağı olarak tanımlanmıştır. Oysa Ahmed Şah Durrani'nin bir Peştun olarak "ilk yerli hükümdar" olduğu bilgisiyle, bir Türkmen olan Nadir Şah'ın oğlu olduğu iddiası kendi içinde mantıksal bir paradoks yaratmaktadır.

Akademik Üslup ve Nesnellik Sorunu: Bilimsel bir metinde tarafsızlık ilkesi esastır. Makalede, Emir Habibullah Kalakani için kullanılan "Beççe Sakau" (Saka'nın Oğlu) ifadesi, dönemin muhalifleri tarafından kullanılan küçümseyici bir lakaptır. Yazarların bu lakabı asıl isim yerine tercih etmesi veya isme yer vermemesi, akademik tarafsızlığı zedeleyen ve metni bilimsel bir analizden ziyade taraflı bir anlatıya dönüştüren bir tutumdur.

Kapsam ve Literatür Eksikliği: "Afganistan'da Türkçe Eğitimi" başlığını taşıyan bir çalışmada, sahadaki en somut verilerin (Özbekçe ve Türkmençe okul kitapları, Belh Üniversitesi Özbek Dili Bölümü, Afgan-Türk okulları gibi) kapsam dışı bırakılması büyük bir eksikliklerdir. Yazarların, güncel eğitim faaliyetlerini görmezden gelip seçilme kriteri belli olmayan sınırlı bir şair listesine yer vermesi, çalışmanın temsil gücünü zayıflatmaktadır. Özellikle Sayed Yakub Talii, Halim Yarkin, Şefika Yarkin, Seyyit Tacuddin Taşkın Bahayi gibi çok sayıda eseri olanların dışlanması, literatür taramasının özenli yapılmadığının kanıtıdır.

Bağlam Kopukluğu: Metnin 4. bölümünde yer alan "yukarıda belirtilen sebeplerle kurs kapatılmıştır" ifadesi, metnin öncesinde bu sebeplere dair hiçbir atıf bulunmadığı için havada kalmaktadır. Bu durum, makalenin farklı metinlerden eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden, kopyala-yapıştır yöntemiyle birleştirildiğine dair güçlü bir şüphe uyandırmaktadır.

3. İkinci Makalenin Değerlendirilmesi: Afganistan'da Türk Dili ve Eğitimi

Künye: Fevzi, F. (2015). Afganistan'da Türk Dili ve Eğitimi. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 4(6-7), 39-43.

3.1. Makalenin Yapısal ve Tematik Özeti

Firuz Fevzi tarafından kaleme alınan ve 2015 yılında *Uluslararası Tehlikedeki Diller Dergisi*'nde yayımlanan bu çalışma, toplam beş sayfalık kısa bir hacme sahiptir. Makale yapısal olarak; başlıksız bir "Giriş" bölümü, "Afganistan'da Türkiye Türkçesinin Öğretimi" adlı ana gövde ve "Sonuç ve Öneriler" kısmından oluşmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde yazar, Afganistan'ın genel tarihsel arka planına dair özet bir perspektif sunarak ülkedeki etnik çeşitliliği ve Türk soylu grupların sosyo-kültürel durumlarını ele almıştır. Bu bölümde temel olarak Afganistan Türklerinin dilsel varlıkları üzerine genel tespitlerde bulunulmuştur.

Makalenin ana eksenini oluşturan ikinci bölümde ise Türkiye ile Afganistan arasındaki eğitim diplomasisi ve stratejik iş birliği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda; TİKA'nın (Türk İşbirliği ve

Koordinasyon Ajansı Başkanlığı) bölgedeki yapılanması, Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde yürütülen faaliyetler ve kurumsal bir eşik olarak Kabil Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün kuruluşu kronolojik olarak aktarılmıştır. Metin, Afgan-Türk okullarının eğitim faaliyetlerine dair genel bir bilgilendirme ve ardından gelen sentez mahiyetindeki sonuç önerileriyle tamamlanmaktadır.

3.2. İkinci Makalenin Biçimsel ve Yapısal Bakımdan Eleştirilmesi

İncelenen çalışma, akademik bir metnin sahip olması gereken teknik düzen ve yazım disiplini açısından çeşitli zafiyetler barındırmaktadır. Bu zafiyetler; başlık uyumu, metodolojik sunum ve atıf standartları olmak üzere üç ana başlıkta toplanmaktadır.

Başlık ve İçerik Tutarsızlığı: Makalenin "Afganistan'da Türk Dili ve Eğitimi" şeklindeki genel başlığı, metnin odağını tam olarak yansıtmamaktadır. İçerikte yerel Türk dillerinden ziyade Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgedeki kurumsal eğitim destekleri ve diplomasi faaliyetleri ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın kapsamı göz önüne alındığında; başlığın içeriği daha net karşılayan "*Afganistan Türkleri ve Türkiye'nin Bölgedeki Eğitim Faaliyetleri*" gibi spesifik bir yapıda kurgulanması, okuyucunun beklentisi ile metnin sunduğu veri arasındaki uyumu sağlayacaktır.

Metodolojik Çerçeve Eksikliği: Akademik bir makalenin giriş bölümünde; araştırmanın problemi, amacı, kapsamı ve yöntemi açıkça tanımlanmalıdır. Ancak söz konusu çalışmada, literatürdeki boşluğun ne olduğu ve çalışmanın hangi metodolojik yaklaşımla ele alındığına dair herhangi bir kuramsal çerçeve çizilmemiştir. Bu durum, metni bilimsel bir makale formatından uzaklaştırmaktadır.

Atıf Disiplini ve Kaynak Gösterimi: Çalışmadaki en belirgin biçimsel sorun, kaynak gösterme süreçlerindeki istikrarsızlıktır. Makalenin giriş kısmında yoğun bir kaynak kullanımı gözlemlenirken, ilerleyen bölümlerde (özellikle ikinci sayfada) Britanya-Rusya rekabeti ve Türk beyliklerinin tarihsel süreçleri gibi tartışmaya açık ve somut veri gerektiren bilgiler referanssız bırakılmıştır. Bilimsel etik ve dürüstlük gereği, yazarın kendine ait olmayan her türlü tarihsel veri için kaynak gösterme zorunluluğu (Creswell, 2018) bu çalışmada ihmal edilmiştir.

Blok Alıntı ve Format Hataları: Akademik yazım kurallarına (APA 7) göre, 40 kelimeyi veya 4 satırı aşan doğrudan alıntılar ana metinden ayrıştırılarak, daha içeriden (indent) ve tırnaksız bir blok halinde verilmesi gerekmektedir. İnceleme konusu olan makalede, giriş bölümünde Albayrak'tan yapılan yedi satırlık geniş alıntının metin hizasında verilmesi, biçimsel bir hata olmanın ötesinde; yazarın kendi yorumu ile alıntılanan bilgiyi görsel olarak birbirine karıştırmakta ve okuma disiplini zayıflatmaktadır.

3.3. Makalenin Yöntem Bakımından Eleştirilmesi

Makalenin en temel yöntemsel sorunu, araştırma probleminin ve kapsamının belirsizliğidir. Çalışmanın giriş ve sonuç kısımlarında yerel Türk dilleri (Özbekçe, Türkmence vb.) vurgulanırken, gelişme

bölümünde odak noktasının tamamen "Türkiye Türkçesi öğretimi"ne kayması metodolojik bir tutarsızlık yaratmaktadır. Kavramsal netliğin sağlanamaması, makalenin hangi bilimsel soruya yanıt aradığı konusunu muğlaklaştırmaktadır.

Sunum yöntemi açısından ise makale, alt başlık kullanımı noktasında yetersizdir. Metin içerisinde yeterli hiyerarşik başlıklandırma yapılmaması, farklı bağlamdaki bilgilerin (tarih, politika, eğitim faaliyetleri) karmaşık bir yapıda sunulmasına ve okuyucunun konuyu takip etmesinin zorlaşmasına neden olmaktadır.

3.4. Makalenin İçerik ve Tezleri Yönünden Eleştirilmesi

İçerik analizi sonucunda, metinde ciddi bir sıralama ve mantıksal süreklilik sorunu tespit edilmiştir. Örneğin; Türkiye'nin eğitim destekleri anlatılırken 1960'lara kadar olan süreçten bahsedilmiş, ardından gelen paragrafta yeniden Atatürk dönemine (Emanullah Han süreci) dönülmüştür. Bu durum, tarihsel anlatıda kronolojik kopukluklara ve bilgi tekrarına yol açmaktadır.

Paragraf yapılarındaki düşünsel bütünlük zayıftır. 41. sayfada Memduh Şevket Esendal'dan bahsedilirken bir sonraki cümlede doğrudan Zeki Velidi Togan'a, ardından Afgan ordusundaki Türkçe terimlere ve oradan 2002 ISAF komutanlığına geçilmesi, birbiriyle doğrudan ilişkisi kurulmamış cümlelerin üst üste yığılması sonucunu doğurmuştur. Benzer bir durum TİKA ile ilgili bilgilerde de görülmekte; aynı kurumun faaliyetleri farklı paragraflarda tekrarlanarak içeriksel bir döngü oluşturulmaktadır.

Son olarak, bilimsel bir metnin varsayımlar veya gerçekleşmemiş planlar yerine somut ve doğrulanabilir verilere dayanması esastır (Booth vd., 2016). Kabil Üniversitesi'ndeki bölümün "Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü"ne dönüştürülmesi planı gibi resmiyete dökülmemiş ve belirsiz beklentilerin makalede yer bulması, akademik metnin nesnelliği ve bilimselliği ile bağdaşmamaktadır.

4. Üçüncü Makalenin Değerlendirilmesi: Afganistan'da Türkçe Eğitimi

Künye: Nazary, K. (2018). Afganistan'da Türkçe Eğitimi. *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 1(1), 17-32. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijotfl/issue/39377/464576>

4.1. Makalenin Yapısal ve Tematik Özeti

Khudayberdy Nazary tarafından kaleme alınan ve 2018 yılında *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*'nde yayımlanan bu çalışma, toplam 16 sayfalık hacme sahiptir. Makale; teorik giriş, uygulama örnekleri, kurum incelemeleri ve sonuç bölümlerinden oluşan klasik bir akademik yapı sergilemektedir.

Çalışmanın Giriş bölümünde yazar; dil kavramının ontolojik tanımından yola çıkarak yabancı dil öğretiminin günümüz dünyasındaki gerekliliğini vurgulamış, ardından Türkçenin genel anlamda ve özel olarak Afganistan sahasındaki öğretim süreçlerini ele almıştır. Bu bölümde ayrıca araştırmanın temel

amaçları ve alt amaçları belirtilerek, Afganistan-Türkiye ilişkilerinin eğitim boyutuna dair tarihsel bir perspektif sunulmuştur.

Makalenin Gelişme kısmında, Afganistan'daki Türkçe eğitim faaliyetleri iki ana ekseninde incelenmiştir. İlk ekseninde Türkoloji bölümleri ve Türkçe öğretimini destekleyen uluslararası kurumların (TİKA, Yunus Emre Enstitüsü vb.) bölgedeki stratejik hamleleri değerlendirilmiştir. İkinci ekseninde ise Afganistan'daki devlet üniversiteleri bünyesinde faaliyet gösteren Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin mevcut durumu detaylandırılmış, kurumsal eğitimin yanı sıra özel kursların sahadaki yaygınlığına dikkat çekilmiştir. Çalışma; elde edilen verilerin toplu bir değerlendirmesini içeren sonuç, tartışma ve öneriler bölümüyle nihayete ermektedir.

4.2. Üçüncü Makalenin Biçimsel ve Yapısal Bakımdan Eleştirilmesi

İncelenen çalışma; başlık hiyerarşisindeki düzensizlikler, atıf disiplindeki eksiklikler ve temel yazım hataları açısından metodolojik bir zafiyet sergilemektedir. Bu sorunlar metnin okunabilirliğini ve bilimsel derinliğini zedeleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Başlık Hiyerarşisi ve Tasnif Hataları: Makalede kullanılan başlık düzeni, kategorik bir karmaşaya yol açmaktadır. Örneğin; "Afganistan'da Türkoloji ve Türkçe Destek Kurumları" üst başlığı altında "Afganistan'da Türkçe Eğitimi" alt başlığının verilmesi, genel ile özel arasındaki mantıksal ilişkiyi tersine çevirmektedir. Normal şartlarda akademik bir kurum olan Türkoloji bölümlerinin, "eğitim veren asli kurumlar" olarak sınıflandırılması gerekirken, "destek kurumları" (TİKA, YEE vb.) ile aynı kategoride sunulması kavramsal bir hatadır.

Mükerrer Başlıklar ve İçerik Tekrarı: Metinde aynı konuların farklı başlıklar altında mükerrer şekilde işlendiği görülmektedir. Türkoloji bölümleri ve Yunus Emre Enstitüsü faaliyetleri, hem destek kurumları başlığı altında hem de üniversite eğitimi başlığı altında ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu durum, metnin kurgusunda bir bütünlük sağlanamadığını ve bilgilerin bir sentez yerine dağınık notlar halinde sunulduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, üst başlıklardan sonra herhangi bir geçiş cümlesi kurulmadan doğrudan alt başlıklara geçilmesi, akademik yazım geleneğindeki "bağlam oluşturma" ilkesini ihlal etmektedir.

Atıf Disiplini ve Veri Kaynaklandırılması: Çalışmanın en kritik biçimsel sorunu, somut ve tarihsel verilerin referanssız bırakılmasıdır. Özellikle Emir Habibullah Han dönemine (1901-1919) dair spesifik konuşmalar ve Türk uzmanların gelişi gibi "tartışmasız birincil kaynak" gerektiren bilgiler için hiçbir atıf yapılmamıştır. Benzer şekilde, Afgan gençlerin Türkçeye yönelik tutumlarına dair sunulan iddiaların hangi yöntemle (anket, mülakat vb.) elde edildiği belirsizdir. Referanssız sunulan bu veriler, çalışmanın bilimsel geçerliliğini zayıflatmaktadır.

Yazım ve İmla Hataları: Akademik bir yayında olmaması gereken temel dil bilgisi hataları metnin ciddiyetini olumsuz etkilemektedir. 21. sayfadaki başlıkta bulunma durumu eki olan "-da"nın bağlaç (da/de) gibi ayrı yazılması ve 22. sayfadaki "Enstitüsü personelinin..." örneğinde görülen gereksiz ek kullanımı, metnin yayına hazırlık sürecinde gerekli editöryal süzgeçten geçmediğini göstermektedir.

4.3. Üçüncü Makalenin Yöntem Bakımından Eleştirilmesi

Nazary (2018) tarafından kaleme alınan çalışmada, bilimsel bir araştırmanın en temel unsuru olan verilerin özgünlüğü ve analitik derinlik konularında ciddi yöntemsel zafiyetler saptanmıştır.

Veri Aktarımında Özgünlük ve "Kopyala-Yapıştır" Sorunu: Makalenin en çarpıcı yöntemsel hatası, yazarın veri toplama ve sunma sürecinde kullandığı üslupta gizlidir. Yazarın Afganistanlı olmasına rağmen, metnin bazı kısımlarında Türkiye için "ülkemiz" ifadesini kullanması (Nazary, 2018: 21), verilerin eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden, Türkiye merkezli kaynaklardan doğrudan aktarıldığını kanıtlamaktadır. Bu durum, akademik yazımda "kaynak metne aşırı bağlılık" olarak nitelendirilen ve araştırmacının kendi özgün sesini/analizini ortadan kaldıran yöntemsel bir kusurdur.

Analitik Derinlik Eksikliği: Çalışmada izlenen bir diğer hatalı yöntem ise verilerin sadece "betimsel bir döküm" olarak sunulmasıdır. Bilimsel bir makaleden beklenen, mevcut verileri sentezleyerek bir sonuca ulaşmaktır; ancak bu çalışmada kurumlar ve bölümler hakkındaki bilgiler, herhangi bir istatistiksel analiz veya nitel değerlendirme yapılmadan ardı ardına sıralanmıştır. Verilerin neden-sonuç ilişkisi kurulmadan sadece aktarılması, çalışmayı bir "makale" formatından ziyade bir "faaliyet raporu" düzeyine çekmektedir.

Hiyerarşik Düzen ve Tasnif Hataları: Daha önce de değinildiği üzere, makalede kullanılan başlık düzeni hiyerarşik bir karmaşaya yol açmaktadır. Türkoloji bölümlerinin 'destek kurumları' ile aynı kategorik sınıflandırma içinde sunulması, çalışmanın metodik tasnif açısından zayıf kaldığını göstermektedir. Bu tasnif hatası, araştırmanın kurumsal yapıyı doğru analiz edemediğini ve akademik hiyerarşiyi (eğitim veren kurum vs. destekleyen kurum) yöntemine doğru yansıtamadığını ortaya koymaktadır.

4.4. Üçüncü Makalenin İçerik ve Tezlerin Geçerliliği Bakımından Eleştirilmesi

Nazary (2018) makalesi içerik açısından incelendiğinde; kurgusal düzensizlikler, kavramsal hatalar, bilgi tekrarları ve anlatım bozuklukları gibi çalışmanın bilimsel niteliğini zedeleyen pek çok unsur saptanmıştır.

Kurgusal ve Mantıksal Düzensizlikler: Makalenin giriş bölümünde bilgilerin sunum sırası "genelden özele" ilkesine aykırılık teşkil etmektedir. Dil ve yabancı dil öğretiminden bahsedildikten sonra en somut konu olan "dil becerilerinin önemi" kısmının araya eklenmesi, soyuttan somuta akması gereken düşünce silsilesini bozmaktadır. Benzer bir kurgu hatası üniversite bölümlerinin tanıtımında da görülmektedir.

Örneğin; Takhar Üniversitesi tanıtılırken en özel bilgi olan "bölüm detayları" verildikten sonra tekrar üniversitenin genel fakülte açılış tarihlerine dönülmesi, metnin mantıki silsilesini ve odak noktasını dağıtmaktadır.

Kavramsal Hatalar ve Yanlış Benzetmeler: Yazar, makalenin giriş kısmında anadili edinimi ile yabancı dil öğretimi arasında bilimsel temeli zayıf bir benzetme kurmuştur. Dört temel dil becerisinin (okuma, yazma, konuşma, dinleme) her iki süreçte de aynı şekilde işlediği iddiası, dilbilimsel gerçeklerle çelişmektedir. İlkhan'ın (2016) da belirttiği üzere, çocuk yaşta anadili ediniminde "dinleme ve konuşma" (girdi-çıktı) ön plandayken, akademik yabancı dil öğretimi çok daha farklı bir metodolojik süreç gerektirir. Yazarın bu iki süreci eş değer tutması, çalışmanın kuramsal zeminini zayıflatmaktadır.

Terminoloji ve Dil Bilgisi Hataları: Akademik bir metinde en temel beklenti doğru terminoloji kullanımıdır. Ancak yazar, makalenin başından sonuna kadar "Türkçe dili" gibi dilbilimsel açıdan hatalı bir ifadeyi defalarca kullanmıştır. "+CA" eki zaten dil ismi türeten bir ek olduğu için bu kullanım ciddi bir yetkinlik sorununa işaret etmektedir. Ayrıca "mezun sayısındaki düşük" yerine "düşkün", "toplam öğrenci" yerine "toplum öğrenci" gibi kelime yanlışları, metnin anlamını bozan vahim hatalardır.

Bilgi Tekrarları ve Veri Eksikliği: Metin içerisinde aynı bilgilerin (örneğin Kabil Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün 32 öğrenciyle açılması bilgisi) üç farklı yerde (s. 21, 22, 25) tekrar edilmesi, makalenin özgün veri miktarını yapay bir şekilde şişirmektedir. Öte yandan, 1980'li yıllardaki kurs faaliyetlerinden bahsedilirken öğretmenlerden "Ali Hoca" gibi sadece ön isimle bahsedilmesi, akademik bir çalışmadan beklenen "belgeye ve arşive dayalı veri sunumu" ciddiyetiyle bağdaşmamaktadır.

Anlatım Bozuklukları ve Anlamsal Belirsizlik: Makalede cümle yapılarının yer yer anlamı imkansız kılacak kadar bozulduğu görülmektedir. Özellikle 19. sayfada öğrencilerin Türkçe öğrenme nedenlerinin sıralandığı cümlede; "Türkçe eğitiminin büyük kaynağının bulunması" ve "inanılır kaynakçaya sahip olması" gibi ifadeler, hem dil bilgisi hem de mantık açısından sorunludur ve cümlelerin temel yargısı anlamsız bir boşlukta kalmaktadır.

5. Karşılaştırmalı Değerlendirme ve Tartışma

Afganistan'da Türkçe eğitimi üzerine yazılmış seçili üç makalenin analizi, alanda yapılan çalışmaların yapısal ve içeriksel sorunlarla karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Yapılan incelemeler sonucunda elde edilen bulgular, aşağıdaki temel eksenlerde tartışılabilir:

Başlık-İçerik Uyumu ve Kavramsal Belirsizlik: Makaleler başlık-içerik tutarlılığı açısından karşılaştırıldığında, Nazary (2018) tarafından kaleme alınan üçüncü makalenin başlığı içeriği yansıtmada daha başarılı bulunmuştur. Ancak her üç çalışmada da "Türk dili" ve "Türkiye Türkçesi" kavramlarının birbirinin yerine kullanılması, ortak bir kavramsal karmaşaya işaret etmektedir. Bu

belirsizlik, araştırmaların kuramsal çerçevesini zayıflatmakta ve çalışmanın hangi dilsel alanı hedeflediğı sorusunu yanıtızsız bırakmaktadır.

Yapısal Kurgu ve Hiyerarşik Düzen: Alt başlıkların dağılımı ve sistematik kurgu bakımından Temizyürek vd. (2016) tarafından yazılan birinci makale, klasik akademik bölümlenmeye (tarih, etnik yapı, dil politikası, eğitim süreci) en yakın çalışma olarak öne çıkmaktadır. Buna mukabil Fevzi (2015), sonuç hariç tek bir alt başlık kullanarak bilgileri hiyerarşiden yoksun bir şekilde sunmuş; Nazary (2018) ise başlık tekrarlarıyla içeriksel bir döngüye girmiştir. Bu durum, alandaki çalışmaların bir "bilimsel makale" formundan ziyade "derleme notları" veya "bilgi yığını" karakteri taşıdığını kanıtlamaktadır.

Yöntemsel Zafiyet ve Birincil Kaynak Sorunu: Her üç makalenin en stratejik kusuru, bilimsel araştırma yöntemlerinden (problem tespiti, literatürdeki yer, yöntem tanımı) yoksun olmalarıdır. Bilimsel bir çalışmanın temel dayanağı olan birincil kaynaklara (resmi arşivler, anayasa metinleri, saha verileri) inilmemiş olması, çalışmaların güvenilirliğini sarsmaktadır. Birinci makalede tarihsel maddi hataların, ikinci makalede bağlam kopukluklarının, üçüncü makalede ise Türkiye odaklı metinlerden yapılan doğrudan aktarımların temel sebebi, bu metodolojik süzgecin işletilmemesidir.

Mantıksal Bütünlük: Akademik bir metinden beklenen en temel özellik olan "savların tartışılması ve ispatlanması" ilkesi, incelenen makalelerde yerini sadece "betimsel aktarıma" bırakmıştır. Birinci makaledeki ispatlanmamış iddialar, ikinci makaledeki cümle yığınları ve üçüncü makaledeki anlamsal karmaşalar, çalışmaların mantıki bir silsile içinde sunulmadığını göstermektedir. İçeriklerin sınırları net çizilmediğı için, bu çalışmaların Afganistan'daki Türkçe eğitiminin gerçek durumuna ve geleceğine dair kapsayıcı ve bilimsel bir projeksiyon sunması olanaksız görünmektedir.

5. SONUÇ

Afganistan'da Türkçe eğitimi literatürüne yönelik gerçekleştirilen bu eleştirel analiz; incelenen çalışmaların araştırma tasarımı, uygulama ve raporlama aşamalarında ciddi bilimsel standart sapmaları barındırdığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular ışığında şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

Metodolojik Disiplin İhtiyacı: İncelenen makalelerin temel sorunu, bir araştırma probleminin tanımlanmamış ve sınırlarının çizilmemiş olmasıdır. Bu durum, çalışmaların tematik odağını kaybetmesine ve bilimsel bir sonuç üretmek yerine dağınık bir veri yığına dönüşmesine yol açmıştır. Akademik bir çalışmanın, konu seçiminden raporlanmasına kadar her aşamada metodolojik ölçütlere sadık kalmasının vazgeçilmez bir zorunluluk olduğu bu örneklerle bir kez daha teyit edilmiştir.

Biçimsel ve Sistematik Kusurlar: Çalışmalarda saptanan başlık-içerik uyumsuzluğu, hiyerarşik düzen hataları ve atıf disiplinindeki yetersizlikler, metinlerin akademik meşruiyetini zedelemektedir. Özellikle somut ve tarihsel verilerin referanssız bırakılması, bilimsel etik ve dürüstlük ilkeleri açısından aşılması gereken kronik bir sorun olarak görülmektedir.

İçeriksel Geçerlilik ve Doğruluk: Analiz edilen metinlerdeki tarihsel maddi hatalar, terminolojik yanlışlar (örneğin "Türkçe dili" kullanımı) ve bilgi tekrarları, sahadaki bilgi birikiminin niteliğini olumsuz etkilemektedir. Bu durum, literatürün sağlıklı bir şekilde ilerlemesini engellemekte ve bilgi kirliliğine yol açmaktadır.

Öneri: Sonuç olarak, Afganistan'da Türkçe eğitimi alanında yapılacak gelecekteki çalışmaların; birincil kaynaklara dayanması, uluslararası yazım standartlarını (APA 7 vb.) titizlikle uygulaması ve betimsel bir anlatıdan ziyade analitik bir perspektif geliştirmesi şarttır. Bu makalede ortaya konulan somut eleştirilerin, bölge üzerine çalışan araştırmacılar için metodolojik bir standart belirleyici olması ve sahadaki akademik niteliğin artırılmasına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

KAYNAKÇA

- American Psychological Association. (2020). *Publication manual of the American Psychological Association* (7th ed.). <https://doi.org/10.1037/0000165-000>
- Batoor, Q. F. (2018). Afganistan'da cumhuriyetin kuruluşu. *Anasay*, (5), 13–31.
- Booth, W. C., Colomb, G. G., Williams, J. M., Bizup, J., ve Fitzgerald, W. T. (2016). *The craft of research*. University of Chicago Press.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., ve Demirel, F. (2021). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* (30. baskı). Pegem Akademi.
- Creswell, J. W., ve Creswell, J. D. (2018). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (5th ed.). SAGE Publications.
- Daybelge, I. (2007). Bilimsel eleştiri üzerine. *TÜBA Günce*, 36, 12-15.
- Delen, M. (2017). Emir Timur ve yönetim ilkeleri. *Sosyal Siyaset Konferansları*, (73), 144–161.
- Fevzi, F. (2015). Afganistan'da Türk dili ve eğitimi. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 4(6-7), 39–43. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tdd/issue/44102/543630>
- Ghubar, G. (2012). *Afghanistan der mesiri tarikh*. Muhsin Yayınları.
- İlkhan, İ. (2016). Anadil edinimi ile yabancı dil öğrenimi arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 183–186.
- Karasar, N. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler, teknikler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Nazary, K. (2018). Afganistan'da Türkçe eğitimi. *Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi*, 1(1), 17–32. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijotfl/issue/39377/464576>
- Oruç, C. (2023). Bâbü'r'ün iktidar mücadelesinde meşruiyet kaynağı olarak Türklük, Timur ve Timurlu mirası. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 547–560. <https://doi.org/10.53718/gttad.1278144>
- Popper, K. (1959). *The logic of scientific discovery*. Routledge.

Temizyürek, F., Barın, E., & Ustabulut, M. (2016). Afganistan'ın dil politikası ve Afganistan'da Türkçe eğitimi tarihi. *Türkbilgi*, (32), 155–168. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilgi/issue/52826/697803>